

1996. 4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HØYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
SZECSKÓ TAMÁS

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

Tördelés Osiris Kft.

Nyomdai kivitelezés Eto-Print Kft.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Heller Mária–Rényi Ágnes: A NYILVÁNOS KOMMUNIKÁCIÓ SZOCIOLÓGIAI MODELLJE	3
Varga Károly: MI AZ, HOGY „CSIGALÉPCSŐ”?	21

MÉDIA

Gálik Mihály: A RÁDIÓZÁS FEJLŐDÉSÉNEK AMERIKAI ÉS EURÓPAI ÚTJA	35
---	----

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Terestyéni Tamás–Vásárhelyi Mária: A VÉLEMÉNY SZENT, A HÍR SZABAD	43
---	----

MŰHELY

Birk Zoltán: AZ UTCANEVEK ÉS VÁLTOZÁSAIK TÁRSADALMI JELENTÉSE	55
Szakáts Mara: AZ ERDÉLYBŐL ÁTTELEPÜLTEK IDENTITÁSKERESÉSEI	69

KITEKINTÉS

Tölgyesi János: MIKROKONFERENCIA: VIDEOKONFERENCIÁRA ÉPÜLŐ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS FORMA AZ INTERNETEN	89
--	----

ORIENTÁCIÓ

Pléh Csaba: EMPIRIKUS TUDOMÁNYOK, FILOZÓFIA ÉS A „RENDEZŐ TUDOMÁNYOK”: HULLÁMZÓ DIVATOK ÉS VALÓSÁGOS IGÉNYEK	97
--	----

A JEL-KÉP-nek ez a száma
a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg

Heller Mária–Rényi Ágnes

A NYILVÁNOS KOMMUNIKÁCIÓ SZOCIOLÓGIAI MODELLJE

Ez az írás egy hosszú évek óta folyó kutatás kereteibe illeszkedik. Vizsgálódásaink, amelyeket kezdetben Némedi Dénessel közösen folytattunk,¹ egyfelől a nyilvánosság néhány elméleti problémájához kapcsolódnak, másfelől a korlátozott nyilvánosságból a plurális nyilvánosságba való átmenet jellegzetes értelmiségi beszédstratégiáinak, a témakonstrukciók és a beszédmódok átalakulásának empirikus megragadására irányulnak. Az alábbiakban munkánk elméleti részének egyik mozzanatát, a nyilvános kommunikáció sajátosságainak megértését elősegítő, szociológiai szempontok alapján átalakított kommunikációs modellt próbáljuk meg bemutatni.

Ahhoz, hogy e modell értelmezhető legyen, szükséges röviden utalni néhány, e helyütt nem kifejtendő elméleti előfeltevésünkre. Kutatásunk elméleti fejezetei a nyilvánosság problematikájának különböző társadalomtudományi feldolgozásait, megközelítéseit alapul véve megpróbálják körüljárni többek között a nyilvánosság-fogalom értelmezéseit, a nyilvánosság modellszerű konstrukcióit, a nyilvános viselkedés, illetve beszéd szabályaira vonatkozó különféle elképzeléseket. Minderre most nem térhetünk ki, de szükségesnek látjuk, hogy legalább röviden bevezessünk néhány olyan fogalmat, amelyet kommunikációs modellünkben sajátos értelmezésben használunk.

KÖZ ÉS MAGÁN, NYILVÁNOS ÉS NEM-NYILVÁNOS KOMMUNIKÁCIÓS AKTUSOK

Előre kell bocsátanunk, hogy a nyilvánosságról mint „szféráról” csak metaforikus értelemben beszélünk; megítélésünk szerint a nyilvánosság inkább egy operációs elv, amelynek a segítségével az aktorok az interakciót, illetve a kommunikációt strukturálják (Heller–Némedi–Rényi 1990, Némedi 1990).

A cselekvők ugyanis különbséget tesznek nyilvános és nem nyilvános kommunikáció között és viselkedésüket alapvetően meghatározza, hogy egy adott kommunikációs helyzetet nyilvánosként vagy nem nyilvánosként azonosítanak. Javasoljuk, hogy a nyilvános/nem-nyilvános ellentétpárt tekintsük egy lehetséges dimenzióknak, két végpontja közé húzzunk egy virtuális tengelyt, és ennek segítségével próbáljuk meg a kommunikációs helyzeteket értelmezni. Az egyik végpontra nyilván azok a kommunikációs helyzetek kerülnének, amelyek bárki számára elvileg korlátlanul hozzáférhetőek, míg a másik pólus környezetében

olyan szituációkat találunk, amelyekhez a hozzáférés valamilyen okból korlátozva van. Ha megkérdeznénk beszéd- és cselekvőképes emberek egy csoportját, hogy milyen helyzeteknél tartják legitimnek a kommunikációhoz való hozzáférést, illetve mely esetekben tartják normatíve indokoltnak a hozzáférés korlátozását, minden bizonnyal a válaszok a köz/magán szemantikai oppozíciójával operálnának. De a társadalomtudományi szakirodalom is ugyanígy jár el: a nyilvános, nyilvánosság kifejezéseket a köz/magán oppozíció szemantikai mezejéhez kapcsolja. Ez annak tudható be, hogy az európai polgárosodásban a köz és a magán szemantikájának óriási szerep jutott a társadalmi intézmények, gyakorlatok és érintkezési szokások strukturálásában (Benn–Gaus 1983). A köz és a magán kategóriáinak dichotóm ideológiáját a liberalizmus dolgozta ki és vitte be a közgondolkodás és a közbeszéd szélesebb köreibe. Noha a társadalmi valóságban természetesen soha nem különült el „naturálisan” egy köz- és egy magánszféra, e szemantikai oppozíciót mégis rendszeresen arra használták és használják ma is, hogy segítségével elhatároljanak egymástól – egyúttal nyelvi formában létrehozzanak – két különálló társadalmi világot.

Ha analitikusan próbáljuk vizsgálni a köz (public, öffentlich) jelentéseit, alapvetően két nagyobb csoportba lehet őket sorolni. A „köz” fogalma a modern euro–amerikai társadalmakban mindenekelőtt azokra az intézményes cselekvési és kompetencia-területekre vonatkozatható, amelyeknek centrumában az állam mint a közösség intézményes megtestesülése áll (Peters 1994). A köz, a public ebben az érdekek legmagasabbrendű csoportjának (a „mindenki” érdeke, a „közérdek”, az államnak mint res publicának az érdeke), illetve a közérdeket szolgáló intézmények (közigazgatás, közegészségügy stb.), speciális felelősséggel, kompetenciával és rendelkezési joggal járó pozíciók és szerepek (például közalkalmazott, köztisztviselő), közös erőforrások (közvagyon, köztulajdon) körét jelöli meg.

Az alkotmányos demokráciák a köz, „public”, illetve „öffentlich” szférával szemben kijelölnek egy másik szférát is, és ide sorolják az érdekeknek, szerepeknek, kompetenciáknak, felelőségeknek, cselekvési jogosítványoknak, erőforrásoknak stb. egy olyan körét, amelyet magánjellegűként (private, privat, privé), partikulárisként, tehát egyénhez, vagy egyének csoportjaihoz tartozóként különítenek el.

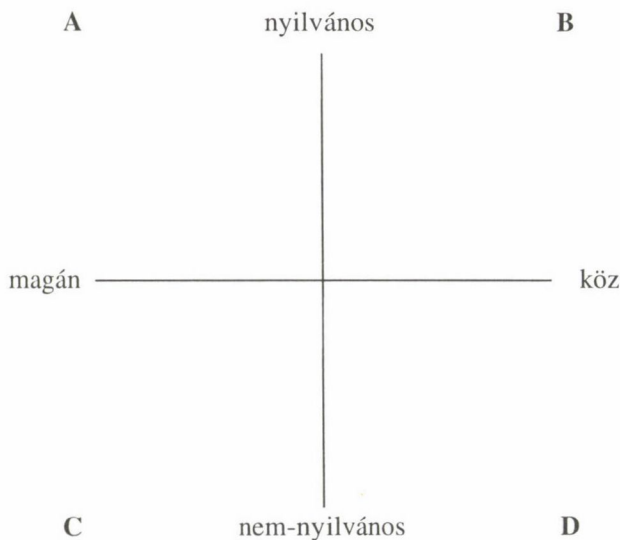
Ez a merev, dichotóm modell a liberalizmus terméke, amely az eltérő, nehezen besorolható eseteket is igyekszik a pólusok felé eltolni, például a civiltársadalom intézményeit vagy az egyházat is a magánszféra részeként tartja számon, amennyiben a bennük végzett tevékenységekről az egyének nem kötelesek a széles értelemben vett társadalomnak beszámolni (Benn–Gaus 1983).

A XX. század végét taposó modern társadalmakban azonban egyre problematikusabb e dichotómia valóságossága mellett érvelni, ugyanis az állami és a privát cselekvések között kiterjedőben van egy széles, átmeneti zóna, ahol nem állami, de valamilyen értelemben mégis kollektív cselekvés zajlik, ahol csoportok cselekednek, nem közvetlenül magánérdekből, de nem is „mindenki” vagy „bárki” érdekében (kategorialis érdekeket képviselő civil szervezetek, korporációk, egyesületek stb.), ahol magánintézmények látnak el közfunkciókat (magániskolák, egyházi szociális intézmények stb.). A viszonyok elmosódottsága, összekuszáltsága ellenére konfliktushelyzetekben az aktorok gyakran megkeményítik, megszilárdítják a köz/magán dichotómiát, és ennek az elválasztásnak, elkülönítésnek a segítségével próbálják tisztázni a helyzetet és érvényesíteni érdekeiket.

A „public”, „köz” terminus jelentéseinek másik fő csoportja megítélésünk szerint a kommunikáció, az érintkezés, az információáramlás területén használatos. Itt a „public”, „öffentlich” szó jelentése egyenlő a nyilvánossal. Nyilvános az az esemény, cselekvés, közlés, tudáskészlet stb., amelyhez bárki korlátlanul hozzáférhet, amelynek bárki aktív vagy passzív résztvevőjévé válhat.

Ezt az oppozíciót, a nyilvános/nem-nyilvános ellentétét is gyakran dichotómként használjuk, de nem mindig és nem feltétlenül; itt is létezik egy átmeneti köztes zóna: beszélhetünk félnyilvános információról, vagy csak meghatározott személyi kör számára nyilvános rendezvényről stb. (Az intézményi kommunikáció sok esetben ilyen, csak az adott intézmény adott szintű csoportjába tartozók számára hozzáférhető.)

A nyilvános és a köz, illetve a magán és a nem-nyilvános jelentései a hétköznapi beszédben rendszeresen összefolynak, noha mindennapi tapasztalataink is azt mutatják, hogy ami nyilvános, az nem feltétlenül „közügy” (gondoljunk csak a bulvársajtóban megszokott intim témákra), illetve a nem-nyilvános is lehet közérdekű, az egész közönségre vonatkozó (például egy államtitok). Kutatásunkban tehát célszerűnek tartjuk a köz/magán és a nyilvános/nem-nyilvános szemantikai oppozícióit elkülöníteni és úgy kezelni őket, mint két különálló, egymástól független dimenziót. Demonstrációképpen úgy is ábrázolhatjuk őket, mint két virtuális tengelyt, amelyek egymást merőlegesen keresztezik és egy, kommunikációs helyzetek elemzésére szolgáló virtuális teret hoznak létre. Ez a heurisztikus és persze a szemléltetést is elősegítő koordináta-rendszer négy negyedre osztja a lehetséges kommunikációk terepét (**A, B, C, D**) és elősegítheti azt, hogy közelebb kerüljünk a nyilvános és a nem-nyilvános kommunikációt strukturáló és szabályozó tényezők leírásához.

Az így létrehozott kommunikációs térben vízszintesen a kommunikáció tematikus tartalmait (köztémák és magántémák), függőlegesen a kommunikációhoz való hozzáférést jelöljük (a nyilvánosság fokozatai). Az **A** negyedben nyilvános kommunikáció folyik magántémákról (például híres emberek magánéletének tárgyalása a pletykarovatokban), a **B** negyedben nyilvános kommunikáció folyik köztémákról (például sajtóvita a NATO-hoz való csatlakozásról, vagy a költségvetés arányairól stb.), a **C** negyedben magánjellegű témákról beszélnek nem nyilvánosan (baráti beszélgetés egy magánéleti témáról stb.), a **D** negyedben pedig köztémákról folyik nem nyilvános kommunikáció (parlamentari zárt ülés például nemzetbiztonsági kérdésekről, vagy politikai témák felvetése magán-társaságban stb.).

A liberalizmus alapján elég egyértelmű a B és C típusú kommunikációs esetek normatív szabályozása: a magyar társadalomban is többé-kevésbé hatékony normatadat él azzal kapcsolatban, hogy közügyekről a nyilvánosság előtt, míg magánügyekről a nyilvánosság kizárásával kell beszélni. Az A és a D területen folyó kommunikációk esetében a szabályozás korántsem ilyen egyértelmű, ezért ezekben az esetekben megnő a pótlólagos indoklások, igazolások iránti igény. Például pótlólagos érveket kell felsorakoztatni akkor, amikor valakinek a magánéletét, különösen az intim szférájába tartozó témákat nyilvánosan tárgyalják (lásd például József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke* című írásainak megjelentetése kapcsán kialakult vitát), illetve amikor közügyekkel, például államtitkokkal kapcsolatban kizárják a nyilvánosságot a kommunikációból.

A fenti koordinátatengely arra szolgál, hogy segítségével jellemezni tudjuk egyfelől a nyilvános és nem-nyilvános kommunikációban érvényesülő elvárások közötti különbségeket, másfelől leírjuk a nyilvános beszédstratégiák mozgásait, szabályosságait mindenekelőtt annak függvényében, hogy a beszélők hogyan tologatják a témákat, illetve önreprezentációjukat a köz/magán tengelyen.

A KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MODELL

A nyilvános és nem-nyilvános kommunikáció sajátosságainak, szabályszerűségeinek vizsgálata során, a kommunikációs aktusokban résztvevők stratégiáinak elemzésekor alapvető fontosságú azoknak a megkülönböztetéseknek a rekonstruálása, amelyeket a résztvevők maguk is használnak, amikor kommunikációs szituációkban cselekszenek, azokat észlelik és értelmezik. Nyilvánvaló, hogy a nyilvános és nem-nyilvános kommunikációk megegyeznek egyes kommunikációs szabályok tekintetében, amelyek általános kommunikációs szabályoknak, jellegzetességeknek is tekinthetők, míg más szabályok tekintetében alapvetően eltérések lesznek tapasztalhatók. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy e két szembenálló kommunikáció-típus csak összefoglaló neve egymástól eltérő, a nyilvánosságot fokozatosan feltételező vagy kizáró, különböző szélességű, különböző nyitottságot involváló kommunikációs módoknak. Mint feljebb már láttuk, e két típus egy folyamatos dimenzió két végpontját jelöli, amelyek között igen finom átmenetek képzelhetők el, és a közöttük levő határvonal maga sem állandó, vagy egyszer és mindenkorra meghatározott. E határvonal meghúzásának kérdése függ a kommunikációs kontextustól, attól a társadalmi szerkezettől, kommunikációs tradíció- és konvenciókészlettől, amelynek keretein belül az adott kommunikációs események bekövetkeznek, de függ a kommunikációs eseményekben résztvevők mindenkori cselekedeteitől, erőforrásaitól, kommunikációs stratégiáinak sikeres vagy sikertelen kivitelezéseitől és attól, hogy milyen kritériumok alapján értékelik, osztályozzák azokat a kommunikációs helyzeteket, amelyekben résztvesznek. A határmeghúzások, a definíciók gyakran maguk is stratégiai harcok tétjei.

A nyilvános és nem-nyilvános kommunikáció egymáshoz való viszonyát a nyilvános és nem-nyilvános viselkedés egymáshoz való viszonyához hasonlóan, azoknak részeként értelmezzük. Ezt az elméleti állásfoglalást, amely szerint a kommunikáció, a kommunikációs viselkedés része egy szélesebb elméleti keretnek, amely a tágabb értelemben a viselkedést, a cselekvést vizsgálja (cselekvésemélet), elsősorban a beszédaktuselméletre (Austin 1990, Searle 1971, 1983) alapozhatjuk. Ez az elméleti keret lehetőséget ad arra, hogy a kommunikációt más társadalmi cselekvésekkel összhangban vizsgáljuk, feltételeit, követ-

kezményeit, a kivitelezés sikerességét vagy sikertelenségét, az elérhető nyereségeket, a szükséges befektetéseket más cselekvésfajtákkal közös elméleti keretben elemezzük. Ilyen módon a kommunikációban felhasznált erőforrások és megszerezhető nyereségek ugyanúgy felfoghatók tőkékként, vagy erőforrásokként, mint más cselekvési mezők esetében más természetű, de hasonló funkciójú javak. A kommunikációs aktusok ebben a keretben hasonló logikának engedelmessé válnak, mint más cselekvéstípusok. Célunk most egy olyan kommunikációs modell megalkotásának kísérlete, amely cselekvéseméleti keretben számot tud adni a kommunikációs szituáció elemeiről, a kommunikáció résztvevőinek stratégiáiról, az általuk követett normák és szabályok működéséről és működtetéséről és azokról az eljárásokról, amelyekkel a kommunikáció résztvevői értelmet, jelentést tulajdonítanak a szituáció elemeinek és a partnerek viselkedésének.

A nyilvános kommunikáció szabályai a nem-nyilvánostól elsősorban éppen a közönség léte, a hozzáférhetőség, az általános láthatóság miatt térnek el. A láthatóság, a többiek tekintetének és ezáltal kontrolljának, megítélésének és kritikájának kitett viselkedés mindig szabálykövetőbb, jobban igyekszik „kidolgozni”, univerzalizálni (mások számára érthetővé tenni) üzeneteit és jobban igyekszik rejtetni, a háttérbe, a nem látható szférába visszavonni azt, amit nem akar láthatóvá, közszemlére tenni, tehát azt, amit nem-nyilvánosként akar kezelni. A nyilvános viselkedés és ezen belül a nyilvános kommunikáció szabályainak kidolgozása történelmi folyamat, amelyben a nyilvános viselkedés szabályai a nem-nyilvánoshoz képest, avval szemben jönnek létre és fogalmazódnak meg (Elias 1987, Habermas 1971, Sennett 1977).

A nyilvános/nem-nyilvános kommunikáció szabályainak vizsgálatához nélkülözhetetlen a kommunikációelmélet által kidolgozott modellek valamelyikének használata, amelynek segítségével elkülöníthetjük a kommunikációs folyamat összetevőit, és megvizsgálhatjuk funkcióikat a nyilvános kommunikáció konstituálásában, a nyilvános szereplők stratégiáinak alakulásában.

A kommunikációs helyzet vagy szituáció alapvető konstituáló elemeinek leírására kiindulhatunk Roman Jakobson ismert kommunikációelméleti modelljének egy javított és kiterjesztett változatából (Jakobson 1969). Ez a modell viszonylag egyszerű, és alkalmas a személyközi kommunikáció összetevőinek vizsgálatára, de a kiterjesztés (Forrás és Címzett bevezetése) alkalmassá teszi tömegkommunikációs és a széles nyilvánosság más fajtáit involváló kommunikációs szituációk (például politikai nagygyűlések) modellezésére is. A kiterjesztett modell nemcsak a face-to-face interakciós helyzeteket, hanem a közvetett kommunikációs helyzeteket is modellálja, ahol kódolás és dekódolás, üzenet és visszacsatolás akár egymástól időben és térben eltávolítva, eszközök és médiumok által közvetetten és közvetítetten zajlik le. Az általunk a célnak megfelelően kiterjesztett Jakobson-modell a kommunikációs szituációt a következő összetevőkre bontja:

Forrás		Címzett
Adó (Szóvivő)	Kontaktus (Csatorna)	Vevő
	Kontextus (Tárgyi és nyelvi)	
	Üzenet (Téma, tartalom)	
	Nyelv, kód (forma), nyelvi viselkedés, viselkedés	

E kommunikációs modell elemeit aszerint kell megvizsgáljunk, hogy azokra a nyilvános kommunikációban milyen szabályok vonatkoznak, és megfordítva: az elemekre bontott kommunikációs modell fogja tagolni vizsgálódásunkat a nyilvánosság szabályainak tekintetében. A modell egyes összetevői azonban nem csak az általános szabályok vizsgálatában nyújtanak segítséget, hanem az egyes kommunikációs aktusok vizsgálatánál, a diszkurzuselemzésnél is, segítségükkel vizsgálhatók az egyes résztvevők aktuális teljesítményei, stratégiái. (Jelen tanulmány elsősorban a kommunikációs modell elemeinek a két tengelyen való mozgathatóságát vizsgálja a nyilvános diszkurzusra vonatkozó stratégiák szempontjából. Az elemzés során folyamatosan hivatkoznunk kell a köz/magán és a nyilvános/nem-nyilvános tengelyek által alkotott koordinátarendszerre is, mivel a kommunikációs modell egyes összetevőinek paraméterei ebben a kommunikációs térben [mezőben] definiálódnak, aktivizálódnak.)

Az Adó, vagy Beszélő a kommunikációs esemény aktív résztvevője, ő hozza létre, bocsátja ki az Üzenetet, bár nem biztos, hogy egyúttal ő az Üzenet Forrása is (például lehet szóvivő, tudósító, vagy akár hírolvasó bemondó). Az Adó aktivitása abban áll, hogy ő az, aki láthatóan, felfoghatóan viselkedik, kommunikál. Ő (vagy egyes esetekben a Forrás) hozza létre az Üzenetet, különböző szelekciós és konstrukciós műveletek végrehajtásával (szelektál különböző lehetséges témák, Üzenetek, értékválasztások, megfogalmazási módok között), megszerkeszti azt az egyedi Üzenetet a lehetséges számtalan közül, amelyet ténylegesen létrehoz, majd ezt a mások által hozzá nem férhető kognitív tudattartalmat fizikailag továbbítható, mások által felfogható formára kódolja és kibocsátja. Ennek a folyamatnak a során az Adó nem-nyilvános eseményekből, kognitív tartalmakból szimbolikus tevékenység eredményeként nyilvános létezőt formál, nyilvánosként megkonstruál, létrehoz.

A nyilvános Üzenetben az Adó általában – bár nem mindig és nem azonos mértékben – megjelenik, megjeleníti önmagát. Ez minimális esetben csak azt jelenti, hogy az Adó szinte megnevezetlenül jelen van a szöveg, az Üzenet mögött, de előfordulhat, hogy megnevezi önmagát, vagy akár láthatóvá, szereplővé is teszi saját magát. A megjelenítés az önprezentáció és önreprezentáció széles játéktérének számtalan finom lehetőségét foglalja magába. Az Adó általában egy névvel megnevezhető konkrét személy, de speciális esetekben lehet valamilyen (fiktív vagy reális) kollektivitás is. Az Adó a nyilvánosság elé lépve folyamatosan építi, kezeli, fenntartja, erősíti, módosítja azt a képet, amelyet magáról a nyilvánosság előtt, a közönség számára bemutatni óhajt. Ennek a konstrukciós munkának a során az Adó elhelyezhető a magán/köz tengelyen aszerint, hogy milyen szerepét tolja előtérbe (családanya, színésznő, parlamenti képviselő) és aszerint, hogy milyen erőforrásokat tud felmutatni, például milyen kollektív jogosítványokra hivatkozik, „kinek a nevében” beszél (parlamenti képviselő, szóvivő, magánember). A Beszélő önreprezentációjának fontos eleme, hogy milyen kollektív, vagy kollektíve elismert erőforrások állnak rendelkezésére, illetve hogy ezek közül mit aktualizál, használ az adott helyzetben. Például egy politikus hangsúlyozhatja bizonyos esetekben, hogy pártja (tehát egy Forrás) nevében nyilatkozik, és ez esetben gyengítheti saját személyének szerepét a közlésben, vagy megfordítva, hangsúlyozhatja azt is, hogy saját magánvéleményének ad hangot, mintegy lemondva a nevéhez kapcsolt kollektív erőforrásról és az ezzel járó felelősségről is. A Beszélő a kollektív erőforrásokra való hivatkozással (címek és rangok, a mögötte álló, általa képviselt, „reprezentált” csoportok nagysága és fontossága) és közszerepeinek előtérbe tolásával növelni igyekszik saját személyét, az általa képviselt Üzenet, az ügy fontosságát. E kétféle önbemutató (a szerepet és az erőforrásokat aktiváló) állhat egymással konfliktusban is az adott kommunikációs szituációban (például politikus papucsban). Az önreprezentáció gyakran a magán/köz tengelyen való finom játékok eredményeképpen alakul: magán- és közszerepek, magán- és

közerőforrások és jogosítványok, magán- és köztémák bonyolult és érzékeny egymásraépülése alapján.

Az Adó vagy Beszélő önmegjelenítése – ami tulajdonképpen részévé válik magának az Üzenetnek is – mindig összefügg a helyzet egyéb összetevőivel, és sikeressége mindegyiknek az adott kommunikációs helyzetben adekvát szerep megtalálásán és sikeres eljátszásán, megjelenítésén múlik. Ha az önbemutató például a közönséghez, az Üzenet jellegéhez, vagy a Kontextus egyéb összetevőjéhez képest túlságosan univerzálisra sikeredik (például a szükségesnél több kollektív erőforrást alkalmaz), akkor a közlés hatástalan maradhat, sőt, visszajára fordulhat. De az ellenkező esetet is negatív szankcionálhatja a nyilvánosság, ha tudniillik Adó „kiterjedése” (a magán/köz skálán való elhelyezkedése) nincs arányban az Üzenet magas univerzalizációs fokával: az ilyen megnyilvánulások általában nem is tudnak jelentősebb nyilvánossági fokra jutni, az előzetes „szűréseken” kiesnek (például anonim személyek világmegváltó javaslatai, nyilvánosságnak célzott Üzenetei, a szerkesztőségek által kiszelektált „olvasói levelek”). Az Adó jelentőségét ugyanakkor nem csak a köz/magán tengelyen a köz térfelén rendelkezésre álló jelentős erőforrás növelheti, hanem a tengely magán térfelén kifejezhető erőforrásainak nagysága is (például karizmatikus személyiség, jó szónok, művészi tehetség, példás életű családapa stb.). Az erőforrásnak tehát nemcsak minősége, hanem mennyisége is jelentős tényező, amellyel Adó operálhat. Az önreprezentáció egyik legfontosabb feladata az Adó hitelességének alátámasztása, bizonyítása. A hitelesség problémája szoros kapcsolatban van az idő kérdésével: Adónak mindenkor önreprezentációjában számításba kell vennie korábbi önreprezentációit, azokat a korábbi képeket, szerepeket, amelyeket korábban felmutatott a nyilvánosságban. Az eltelt idő során játszott szerepei, a képviselt ügyek, a vallott értékek stb. nem lehetnek egymástól teljesen függetlenek, vagy egymásnak ellentmondóak. Adó ezért kényszerül arra, hogy szerepeit, a nyilvánosság elé tárt image-t állandóan karbantartsa, építgesse (például rendszerváltás utáni nyilvános beszélői stratégiák a korábbi időszakban elfoglalt nyilvános szerepek tompítására vagy éppen felerősítésére).

Adó tehát mind a köz/magán, mind a nyilvános/nem-nyilvános tengelyen elhelyezhető, stratégiai mindkét tengelyen való mozgásra vonatkoznak:

Adó szerepei
köz ————— magán

Adó erőforrásai
köz ————— magán

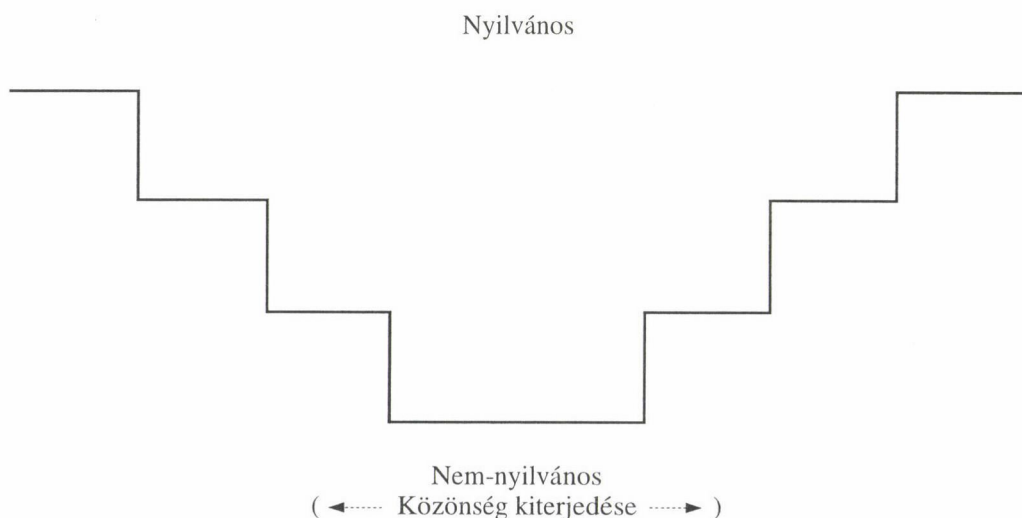
Adó ismertsége, láthatósága
nyilvános
|
nem-nyilvános

A Vevő vagy Közönség a kommunikációs szituációban az Adóval sok tekintetben ellentétes szerepet játszó résztvevő. Lehet passzív résztvevője az egész kommunikációs folyamatnak, abban az értelemben, hogy maga nem hoz létre és nem kommunikál új Üzeneteket. Aktivitása

ilyenkor a dekódolási folyamatra terjed ki, arra tehát, hogy az Adó által létrehozott és közvetített jeleket dekódolja, a fizikai létezőből ismét kognitív tudattartalmakat hoz létre. A Vevő által elvégzett dekódolási munka azonban nem tökéletes megfordítása az Adó által elvégzett kódolási munkának, hiszen például nem hajtja végre a szelekció tökéletes ellentettjét, ugyanakkor el kell végeznie egy kognitív beépítési folyamatot, amivel a dekódolt Üzenetet saját korábbi tudati struktúrájába applikálja.

A Vevő, vagyis a Közönség kiterjedése (a Vevő[k] számára a közléshez való hozzáférés biztosítása, illetve korlátozása) határozza meg a kommunikáció nyilvánosságának fokát. A személyközi kommunikációban, magánemberek magánjellegű kommunikációjában az Adó nagyobb szabadsággal rendelkezik a Közönség, a Vevő megválasztásában, mint a nyilvánosság magasabb régióiban. A hozzáférés korlátozásának esélye az Adó számára fordítottan arányos a nyilvánosság növekedésével. Minél nyilvánosabb egy kommunikáció, annál kisebb az esélye az Adónak arra, hogy korlátozhassa a Vevők körét, illetve annál nagyobb az esély a Vevők számára, hogy hozzáférjenek az adott kommunikációhoz. A közönség a tömegkommunikációban a legkiterjedtebb, ez a tömegkommunikációs értelemben vett legszélesebb nyilvánosság, ahol a közönség teljesen anonim és „tulajdonságok nélküli”. Ugyanakkor látni kell, hogy ez a nyilvánosság már nem rendelkezik (legalábbis definíciószerűen nem) a habermasi normatív modellben tételezett részvétel, az aktív részvétel, a beleszólás, az érvelés, az „okoskodás” korlátozatlan lehetőségével, a tömegkommunikáció nyilvánossága ilyen értelemben konzum-nyilvánosság: benne résztvenni nem, csak őt „fogyasztani” lehet.

Ehhez, a legszélesebb nyilvánossághoz képest léteznek a nyilvánosságnak szűkebb, zártabb körei, azt is mondhatnánk, hogy a nyilvánosság lépcsőzetes. A legszélesebb nyilvánossághoz képest az intézményi kommunikáció (Angelusz 1983) és a magánkapcsolatok nyilvánossága, vagy a kognitív küszöbökkel ellátott nyilvánosság (például a tudományos nyilvánosság) sokkal szűkebb hozzáférést, vagyis az Adó számára erősebb kontroll-lehetőséget jelent. Ezt a lépcsőzetes jelleget egy megfordított Kheopsz-piramissal jellemezhetnénk, ahol a függőleges tengely a nyilvánosság fokát, a vízszintes a közönség köreit, kiterjedését jelzi:

A legfelső, a legteljesebb nyilvánosság biztosítja a legkorlátozatlanabb hozzáférést; a különböző alsóbb lépcsőfokok esetében a hozzáférés bizonyos feltételekhez kötődik. A rétegnilvánosságok, csoportnyilvánosságok, intézményen belüli nyilvánosságok úgynevezett releváns közönsége speciális attribútumokkal rendelkezik (például tagsági kritériumok, kognitív kompetencia stb.), de az adott körön belül a hozzáférés elvileg korlátozatlan. A hozzáférés korlátozása függhet tehát többé-kevésbé formális csoporthoz tartozási kritériumoktól (párttagság, intézményen belüli vezetői funkció, kortárs csoport-tagság stb.), de függhet sokkal kevésbé formalizálható és ezért sokkal kevésbé látható, a széles közönség által „természetesnek” tartott kognitív kompetencia kritériumoktól is (például a tudományos nyilvánosság nyelvéhez és érvelési módjához való kognitív viszony stb.).

Számtalan kommunikációs szituációban (elsősorban személyközi interakciókban, face-to-face helyzetekben) Adó és Vevő szerepe időleges, felcserélhető, tehát mindkét szereplő felveheti mindkét szerepet, a kommunikáció kétirányú, reciprok.

A Vevőnek, tehát a közönségnek a kommunikációban betöltött szerepe nagy mértékben függ az Adó és a Vevő státusa közötti viszonytól, egymáshoz viszonyított státusuktól. Ezen túlmenően a kommunikációs szituációban aktív résztvevőnek, az Adónak mindig több lehetősége van mint a Vevőnek, hogy az Adó és Vevő közti viszonyt, és ezen belül a Vevő szerepét kijelölje. Ez oly módon történik, hogy a kommunikációs szituáció különböző elemeit saját céljainak megfelelően alakítja (formálissá teszi a szituációt, meghatározza a szituáció proxemikai jegyeit, nem ad szót, elvonul stb.).

Az Adó és a Vevő közti lehetséges viszony fajtái a teljesen szimmetrikus és reciprok szereplehetségek és a teljesen egyoldalú és egyenlőtlen szerepeltetés között variálódhatnak.

(a) Az egyik végpont, amikor Adó és Vevő kommunikációs szerepei reciprokak és reverzibilisek, tehát mindkét fél aktív, egyenlő státusszal bír és beszédaktusaik megválasztásában mindketten egyenlő mértékben szabadok (uralommentes kommunikáció, Habermas 1987).

(b) Vannak olyan kapcsolatok, amikor a kommunikációs szerepek kölcsönösen reverzibilisek (mindkét fél lehet Adó és Vevő), de a két fél közötti hierarchikus szerepviszonyok következtében egyenlőtlen a kapcsolat. Ennek következtében a beszédaktusok megválasztásának lehetőségében nem azonos szabadságfokkal rendelkeznek (például intézményi kommunikációban).

(c) Létezik olyan közbülső lehetőség, amikor a Vevő vagy közönség szerepe a minimális aktivitásra szűkül le, és csak tömeges véleménynyilvánításra van alkalma (akklamáció, kifütyölés), vagy a kommunikációs szituáció lerombolásával próbálhat magának Beszélő-szerepet kicsikarni (közbekiabálás, obstrukció stb.).

(d) Végül pedig létezik az a viszony, ahol Adó és Vevő szerepei teljesen elkülönülnek, a Vevő passzívan vesz részt a kommunikációban (például a tömegkommunikáció közönsége), és magában a kommunikációs szituációban nincs lehetősége az Adó szerepének eljátszására. Aktivitása pusztán az Üzenet fogyasztásában, dekódolásában, értelmezésében, „olvasatának” megalkotásában van. Az adott kommunikációs szituációt körülölelő más kapcsolódó kommunikációs szituációkban, esetleg más idősfokokban azonban ilyenkor is aktív Beszélővé válhat a közönség, és mivel a különböző kommunikációs események és szituációk a nyilvánosság, a széles társadalmi kommunikáció keretein belül összefüggnek, ez a tény befolyásolja az egyes kommunikációs események és szituációk értelmezését, visszahat azokra (lásd Kónya–Pető vita és annak visszhangjai, megismétlése, a rá vonatkozó magán- és intézményi kommunikációs események).

E fokozatok között további más átmenetek is elkülöníthetők. Összefoglalva: a Vevő, a Közönség mind a köz/magán, mind a nyilvános/nem-nyilvános tengelyen elhelyezhető.

A köz/magán tengelyen a Vevőre osztott szerepek (itt tetten érhetők Adónak e szerepek meghatározására, korlátozására vonatkozó stratégiai és nagyobb szabadsága), a nyilvános/nem-nyilvános tengelyen pedig a kommunikációhoz való hozzáférés, illetve kontroll foka értelmezhető.

Vevő szerepei:

magán _____ köz

A Vevőnek a kommunikációhoz való hozzáférési lehetősége:

Vevő maximális hozzáférés, Adó minimális kontroll: nyilvános

|

Vevő minimális hozzáférés, Adó maximális kontroll: nem-nyilvános

Az Adóhoz viszonyított Forrás megkülönböztetésére akkor van szükség, amikor az Üzenet nem magától az Adótól származik, ő csak a közvetítésben, a továbbításban játszik szerepet. Ilyenkor a Forrás az Üzenet valódi kibocsátója, az Adó csak az Üzenet tényleges, fizikai megformálásában játszik szerepet. Az Adó szerepe ilyenkor egy jellegzetes kommunikátori, kommunikációra szakosodott szakembernek a szerepe, aki szinte úgy működik, mint egy tolmács vagy fordító. Feladata az, hogy a Forrás által meghatározott mondanivalót, Témát a megfelelő nyelvi formában (Kód) hozza nyilvánosságra. Szerepéhez tartozik egyben az is, hogy a Forrás a kommunikációs szituáción kívül maradjon, ne kelljen benne aktívan megjelenni és magát megjelenítenie, valamint ne is lehessen megszólítható. A szakosodott kommunikátori (a Forrást képviselő Adó) szerep legtipikusabb formája a Szóvivő szerep, amelyben a közlő, megjelenítő funkció mellett legalább ilyen fontos a szűrő vagy kapuőr funkció. A Szóvivő könnyen megtagadhatja az információ-adást, a választást, presztízsvesztés nélkül könnyen korlátozhatja a nyilvánosságra hozott témakonstrukciót saját szerepének korlátaira hivatkozva. Megteheti, hiszen a döntésekért ő nem felelős, az információkat nem ő birtokolja, informáltsága és felelőssége korlátozott.

A diszkurzus-elemzés, a tartalomelemzés, a propaganda-analízis és más szövegelemzési eljárások elsődleges célja, amikor az Adó által létrehozott Üzenetet vizsgálják, hogy a Forrásról (szándékairól, beállítódásáról, értékválasztásairól, stratégiáiról) nyerjenek információkat és következtetéseket, rendszeres és módszeres vizsgálattal (Antal L. 1976).

A Vevő és a Címzett kategóriáinak megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a tényleges kommunikációs szituációban Vevőként megjelenő kört a kommunikációs szituációt létrehozó szándék által megcélzott Közönség körével össze lehessen hasonlítani. A cselekvés szándéka és kivitelezése, sikeressége közötti viszony mindig problematikus, egy cselekvés-elméleti keretbe ágyazott kommunikáció-elméletnek kezelnie kell tudni a hatékonyság, a sikeresség kérdését. Számos alkalmazott kommunikáció-elméleti kutatásnak éppen ez a viszony a fő témája (befogadás-vizsgálatok, hatékonyság-vizsgálatok, reklám-hatékonyság, propaganda-analízis stb.). A kommunikációs szándék (Forrás, Adó) eleve valamilyen szélességű közönséget szándékol elérni, a kommunikáció aktív résztvevője tehát számol egy

potenciális, megcélzott közönséggel, amelynek bizonyos jegyeit figyelembe véve hozza létre az Üzenetet (kognitív kompetencia, érintettség, beállítódás, értékválasztások stb.). Ez a megcélzott közönség a Címzett. Ehhez képest a tényleges kommunikációs szituációban az Üzenet által valóban elért közönséget nevezzük Vevőnek. Címzett és Vevő közti viszonyt sok tényező befolyásolja, például a Kontaktus megléte, a Csatorna állapota, de más, objektív és szubjektív okok is. A tényleges Vevők köre lehet szűkebb és tágabb is, mint a Címzetteké. Adó (és Forrás) számára rendkívül fontos lehet (mind gazdasági, mind politikai, vagy más okok miatt is), hogy a két halmaz a lehető legtökéletesebben fedje egymást (lásd a titok problémáját!) (Simmel 1979). Előfordulhat, hogy az Üzenetet illetéktelen, nem megcélzott Vevők is veszik, ugyanakkor a címzettek széles körű el nem érése, vagy más, nem címzett Vevők elérése az Üzenet hatékonyságát nagymértékben ronthatja.

Forrás és Címzett paraméterei Adó és Vevő paramétereikhez hasonlóan vizsgálhatók. Forrás esetében mérhető a nyilvános/nem-nyilvános tengelyen való elhelyezkedés is, attól függően, hogy Forrás mennyire látható Adó és Üzenet mögött.

Forrás szerepviszonyai:

Magán ————— Köz

Forrás láthatósága:

Nyilvános szereplő, látható

Nem-nyilvános

Címzett szerepviszonyai:

Magán ————— Köz

Címzett korlátozottsága

Nyilvános, korlátozatlan

Nem-nyilvános, korlátozott

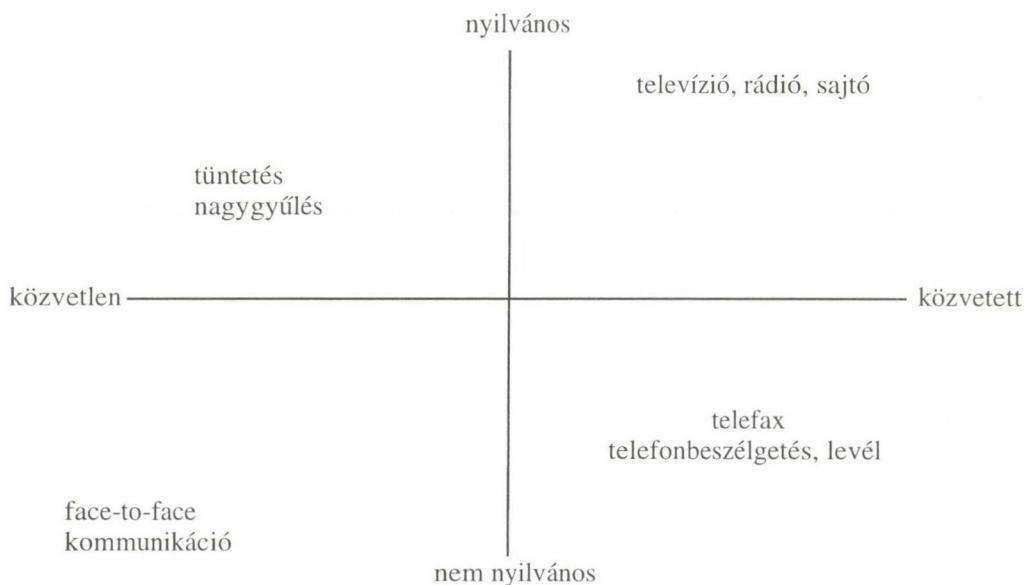
Az Adó és Vevő szerepeit nagymértékben meghatározza a kettejük közötti Kontaktus milyensége, mindenekelőtt a kapcsolat közvetlensége, vagy közvetítettsége. A Kontaktus létrejötte és fajtája attól függ, hogy a kommunikáció milyen csatornákon folyik, ezt befo-

lyásolja a Csatorna állapota és a benne lévő Zaj. A biztonságos vétel érdekében, a Zaj által okozott veszteségek kiküszöbölésére az Üzenet gyakran tartalmaz redundáns részeket.

Közvetlen és közvetett kapcsolat a kommunikációs szituációban ismét nem tökéletes dichotómiát jelent, hanem azt, hogy a kommunikációs szituációk definiálhatók, értelmezhetők aszerint, hogy az adott dimenzió két végpontja között hol helyezkednek el. A kapcsolat közvetlen/közvetett jellege attól függ, hogy Adó és Vevő térben és időben hogyan helyezkedik el egymáshoz képest, illetve hány csatornán épül fel a köztük lévő kapcsolat. Közvetlen kapcsolatról akkor beszélünk, ha Adó és Vevő egyszerre van jelen a kommunikáció terében és idejében, ha a kommunikáció érzékileg teljes, a kommunikáció egyszerre több csatornán is folyik (vizuális, auditív). Ennek tipikus példája a face-to-face interakció.

Az Adó és a Vevő között meglévő térbeli vagy időbeli akadály leküzdésére szolgálnak a médiumok, amelyek érzéki felidézőképessége technikai lehetőségeik arányában különböző (képi ábrázolás formái, írás, nyomtatás, telefon, morze, fax, fénykép, rádió, televízió, képteleson stb.). Itt megemlíthetjük, hogy a kontaktus lazítására, távolítására, elszemélytelenítésére szolgál a fentebb említett szóvivő kapuóri szerepe is. Ilyenkor a Forrás meg sem jelenik a konkrét kommunikációs szituációban, így nincs direkt kontaktusra lehetőség közöttük és a Vevő között.

Adó és Vevő kapcsolatában érdemes merőlegesen egymásra vetíteni egy közvetlen/közvetett kapcsolatként meghatározható tengelyt és a nyilvános/nem-nyilvános tengelyt, hogy világosabban lássuk a két dimenzió különbségét és elhelyezhessük az így ábrázolt térben a különböző kommunikációs médiumokat.

A kommunikáció Kontextusát két egymástól eltérő természetű „környezet” alkotja: a tárgyi kontextus (a kommunikációs szituáció közvetlen és közvetett dologi, földrajzi, fizikai kontextusa, az a tér, terep, helyszín, összes alkotóelemével, amelyben a kommunikáció lezajlik) és a nyelvi kontextus (az a szűk vagy tágabb nyelvi környezet, amely diszkurzív előzménye, illetve bizonyos megszorításokkal következménye az adott kommunikációnak).

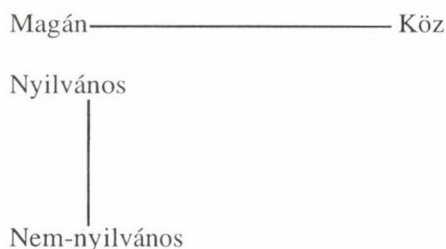
A nyelvi kontextus rugalmasan tágítható, a kommunikáció résztvevői változatos nyelvi, diszkurzív eszközökkel rendelkeznek, hogy anaforikus utalásokkal nyelvi kontextust, előzményeket teremtsenek saját kommunikációs aktusukhoz (utalások, idézetek, hivatkozások stb.). A Kontextus elemei közül először a tárgyi kontextus elemeit vizsgáljuk meg, a nyelvi kontextust a Témakonstrukció és a Nyelvi Viselkedés eszközei között tárgyaljuk.

A kommunikáció fizikai Terének nyitottsága, illetve zártsága, hozzáférhetősége alapvetően befolyásolja a Közönség kiválasztódását, illetve Adó és Vevő kapcsolatát. A közvetlen face-to-face kommunikáció esetén Adó és Vevő egy fizikai térben vannak, de a tér használata természetesen lehet egyenlőtlen is. Adó és Vevő közti viszony befolyásolja, hogy melyikük mennyire szabad abban, hogy a fizikai tér lehetőségeit kiaknázza, szabadon mozogjon az adott térben, helyet változtathasson stb. A térrel mint erőforrással gazdálkodhatnak a kommunikáció résztvevői; térbeli elhelyezkedésük, egymáshoz való térbeli viszonyuk leképezi, szimbolizálja a köztük lévő hatalmi és egyéb viszonyokat (proxemika), és részét képezi kommunikációs stratégiáiknak. A Térrel mint erőforrással való gazdálkodás tehát befolyásolja a kommunikáció kimenetelét, a szándékok sikeres vagy sikertelen megvalósítását. A Térben való elhelyezkedés jelölheti a kommunikációs partnerek egyenlő, uralommentes viszonyát vagy éppen ellenkezőleg az egyenlőtlenül elosztott hatalmat, a dominanciát, fejezhet ki együvé tartozást, közelséget, de ugyanígy távolságot, távolságtartást is. A fizikai tér objektumai is részét képezik a kommunikációs szituációnak, erőteljes szimbolikus jelentőséggel bírhatnak. (A tanár katedrán ül; a politikai nagygyűlés előadója színpadon, ünnepi asztal mögött, előtte nemzetiszínű szalaggal átkötött kenyér, a város kulcsai, mögötte nemzeti zászlóerdő stb.).

Közvetett kommunikáció esetén Adó és Vevők térbeli elhelyezkedése heterogén, a kommunikáció tere fizikailag diszkrét, de mégis kialakul a kommunikációnak egy virtuális, absztrakt tere, amelyet a média hoz létre.

A kommunikáció Terének fontos jellemzője, hogy mennyire hozzáférhető, és ez többek között függ az adott térnek a magán/köz skálán való elhelyezkedésétől is. A tulajdonviszonyok tekintetében magánjellegű terek azonban nem feltétlenül fedik a nem-nyilvános tereket és fordítva, a köztetek sem mindig nyilvánosak, vagy nem minden fajta szempontból és nem minden fajta kommunikációs részvétel számára nyilvánosak. Megfordítva, magántérben is folyhat nyilvános kommunikáció (például John Lennon sajtótájékoztatója a hálószobában), és köztéren is folyhat magánbeszélgetés.

Tér jellemzői:

A kommunikáció Terét tehát megintcsak több dimenzióban kell vizsgálnunk: figyelembe kell vennünk a Tér konkrét vagy absztrakt jellegét, homogenitását vagy heterogenitását, magán, illetve köz jellegét (a tulajdon, illetve a funkció tekintetében) és a hozzáférés (nyilvánosság) fokát. A tulajdonviszony és a funkció független egymástól és kerülhetnek

egymással konfliktusba speciális esetekben. A magánüzlet vagy a magánegyetem a tér birtoklásának magán jellegét jelenti, míg az ott gyakorolt funkció közjellegű; köztulajdonban van és közfunkciót lát el egy állami egyetem, de magántulajdonban van, miközben közfunkciót lát el egy magánegyetem. E két jelleg konfliktusban lehet például egy sztrájk esetén. A köztér nyilvánosságának problémája merül fel akkor is, ha azt vizsgáljuk, mennyire és hogyan hozzáférhető az adott tér. A Parlament funkcióinál fogva közjellegű tér, mégsem hozzáférhető a belépés szabadsága értelmében, hozzáférhető azonban a médiumokon keresztül, vagyis nyilvános, azaz látható, nyomon követhető az, ami ott történik, vagy elhangzik. (Nyilvános abban az értelemben, hogy hozzáférhető a passzív Közönség számára a benne folyó kommunikáció, de fizikailag nem nyilvános teret alkot, hiszen aktív részvétel szempontjából erősen korlátozott a hozzáférés.) A terek kommunikációs jelentősége is erősen különböző. Vannak erőteljes szimbolikus értékkel rendelkező terek (például Kossuth tér, Hősök tere stb.). Az itt zajló kommunikáció megfelelő körülmények között (szimbolikus kidolgozottságot feltételezve) speciális kommunikációs többletre tud szert tenni (például tiltakozó akció a Parlament előtt, vagy az öngyilkos taxisofőr esete). A kommunikáció Terének megválasztása, illetve a Térhez való hozzáférés feletti kontroll nagymértékben befolyásolja a kommunikáció lefolyását és sikerességét.

Nem foglalkozunk most részletesen a kommunikáció Kontextusának egyéb összetevőivel, a közvetlen nyelvi kontextussal, a résztvevők közös háttértudásával, valamint a kommunikációs aktuson kívüli tárgyi és nyelvi valósággal. Ki kell térnünk azonban a számunkra legfontosabb kérdésre: a nyelvi Üzenet, a Szöveg, és különösen a Téma problémájára. A kommunikációs szituáció központi eleme az Üzenet, az Üzenet érdekében jön létre az egész kommunikációs szituáció. Az Üzenet létrehozása Kód(ok) használatát feltételezi, nyelvi, diszkurzív eszközökkel történik. Az Üzenet megjelenítése a nyelvi, kommunikációs viselkedés része. Az Üzenet és a Kód vizsgálata csak egymással szoros összefüggésben képzelhető el.

Az Üzenet központi magja a Téma. Nemcsak elméleti előfeltevéseinkből következik, de empirikus kutatásainkban is megfigyelhettük, hogy a témák soha nem adóttak, hanem mindig konstruáltak, bár a témák „barkácsolása” általában a nyelvi formában már meglévő hagyományokon alapul, abból merít, tehát voltaképpen konstrukció és rekonstrukció finom játéka. A Témák kidolgozása mindenképp azt jelenti, hogy a beszélők határt vonnak a dologhoz tartozó, releváns mozzanatok és az adott témakonstrukció szempontjából irreleváns mozzanatok közé. Első fokon ez magának a Témának a belső megszervezését és az értékhangsúlyok kialakítását jelenti.

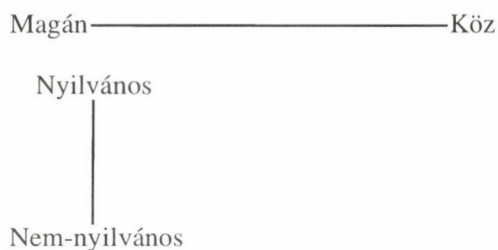
A Témák természetesen sohasem magukban állnak; egy-egy Téma elvileg végtelen számú másikkal kapcsolható össze. A lehetséges témák közötti választás és a témakapcsolások módja alapvetően meghatározza az Üzenet jellegét és a szóhajóható beszédmodokat is. A nyilvános viták szövegei nemcsak különböző értékítéleteket tartalmaznak, hanem azzal kapcsolatos állásfoglalásokat is, hogy mi mivel függ, illetve tartozik össze. A Téma belső megszervezésével párhuzamosan, avval szoros kapcsolatban épül ki a témakapcsolás, vagyis az adott témának más témákhoz való átmeneteinek, lehetséges kapcsolódási pontjainak a kijelölése. Témakonstrukció és témakapcsolás egymással összhangban levő konstrukciós folyamatok, amelyek a Téma belső szerkezetét és külső környezetét definiálják (Heller–Némedi–Rényi 1990).

A Téma elhelyezhető és értelmezhető mind a magán/köz, mind pedig a nyilvános/nem-nyilvános tengelyen. Itt kell rámutatnunk a köz/magán tengely alapvető szerepére, ugyanis a téma nyilvánossá tételénél mindenképp az e tengelyen való elhelyezkedés lesz meghatározó. Nyilvánossá akkor válhat egy Téma, ha valamilyen értelemben kollektív vonatko-

zása van. A par excellence közügy mindig politikailag van megkonstruálva, egy közösségre van nyelvileg vonatkoztatva. A magánügyek nyilvános tárgyalásánál is lennie kell valamilyen kollektív vonatkozásnak, ha másnak nem, a kollektív voyeurizmusnak, vagy egyszerűen a (főleg közszereplőkre, illetve nyilvános szereplőkre irányuló) közérdeklődésnek. Nem mindegy azonban, hogy az adott Téma e horizontális tengelyen hol helyezkedik el; a nyilvános kommunikáció résztvevői számára fontos tét lehet, hogy a Témát magán-, vagy köztémaként konstruálják-e meg.

Az erősen magánvonatkozású Témák általában a nyilvánosság profánabb színhelyein kapnak teret (pletykasajtó, bulvársajtó, talk-show stb.), és minél univerzalizáltabb egy témakonstrukció, annál nagyobb esélye van arra, hogy az „agóra”-típusú nyilvánosságba bekerüljön (politikai hírműsorok, tekintélyes napilapok politikai rovatai). Ugyanaz a téma megkonstruálható többféleképpen, aszerint is, hogy mennyire magán-, illetve közjellegetűvé szerkesztik. A nyilvános kommunikáció különböző résztvevői e tekintetben éles harcot vívhatnak egymással, a konkurens témakonstrukciók a nyilvános kommunikációban kerülnek egymással szembe. (Például a walesi herceg és felesége botránykrónikája egyes konstrukciókban magántermészetű, bár nagy nyilvánosságot kapott szexuális témaként épül fel, más konstrukciókban pedig közügyként, amely a brit monarchia vagy köztársaság, az anglikán egyház és a brit állam kapcsolata problémaköreivel van szoros tematikus kapcsolatba építve.)

Téma:

Tehát a témák univerzalizációs foka is tét a nyilvános beszédben, és a nyelvi viselkedés, a kódválasztás részét képező diszkurzív stratégiák egyik legfontosabb mozzanatát jelentik az univerzalizációs eljárások. (Azzal kapcsolatban, hogy milyen szimbolikus eljárások segítségével lesz egy egyedi esetből kollektív, politikai ügy, lásd Voltaire-nek a Callas- vagy a de la Barre-ügyben, vagy Zolának a Dreyfus-ügyben írt pamfletjeit.)

A szövegek, az Üzenet létrehozásának során az Adó különböző nyelvi, logikai, érvelési műveletet végez. Elemeket választ ki egy lehetséges kognitív struktúrából és szabályokat alkalmazva konstruálja meg az Üzenetet. Az Üzenet létrehozása során alkalmazott beszédmódok diszkurzív analízisnek vethetők alá. Intuitív szinten minden Vevő ilyen típusú vizsgálatot végez, amikor szövegeket megért, interpretál. Logikai szempontból az Üzenetek a racionálisan megindokolt, levezetett következtetésekkel operáló feszes szerkezettől a laza, analógiás, metaforikus, emotív kapcsolatokig terjedő skálán helyezhetők el. Az érvelési módok eltérnek egymástól a széles és szűk témakapcsolás (milyen más témákkal van kiépített kapcsolata a központi témának), illetve a mély vagy sekély oktatáson alapuló szembenállásban (mennyire szigorú a logikai kapcsolat az okok tulajdonításában, mennyire alkalmaz a Beszélő igazolható következtetéseket). Az Üzenetek stílusa a racionálistól az

emotívig terjedő skálán helyezhető el. Az érvelési mód tekintetében erős különbségek találhatóak a szakértő és a laikus beszédmód között (Heller–Némedi–Rényi 1991).

A beszédmódok leírásában a témakonstrukciók, a logikai építkezés és az érvelési mód mellett fontos még a használt nyelvi változat és a stílus vizsgálat is. A nyilvános és a nem-nyilvános beszédet többek közt az különbözteti meg egymástól, hogy a nyilvánosságban erősebb a viselkedéskontroll, ezért a Beszélők hajlamosabbak formálisabb kódokhoz és nyelvi változatokhoz folyamodni. A formális, emelkedettebb, és informális, familiáris nyelvi változatok és stílusjegyek közötti választás indokoltsága persze csak a kommunikációs helyzet teljes összefüggésrendszerében értelmezhető.

A tanulmányunkban ismertetett koordinátarendszer és kommunikációs modell segítségével konkrét kommunikációs események elemzésére van lehetőség. Megragadhatók az egyes résztvevők által alkalmazott diszkurzív stratégiák, elemezhetőek a beszédmódok, a kommunikatív viselkedés, a résztvevők egymáshoz viszonyított szerepei és teljesítményei stb. Számos ilyen konkrét elemzés során csiszolódott ki a fenti rendszer. Ezek bemutatása azonban már egy másik tanulmány tárgyát képezi.

JEGYZET

¹ Közös kutatásainkat több kutatási perióduson keresztül is OTKA-keretben folytattuk és folytatjuk. (A magyar nyilvánosság szerkezete sajtóviták tükrében; Az értelmiségi mező és az új magyar nyilvánosság; Értelmiségi beszédmódok és szerepfelfogások a magyar nyilvánosságban.)

IRODALOM

- Angelusz R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Antal L. (1976): *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető, Budapest.
- Austin, J. (1990): *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benn, S. I.–Gaus, G. F. (1983, eds.): *Public and Private in Social Life*. Croom Helm, London, Canberra.
- Berger, P.–Luckmann, Th.: *A valóság társadalmi megformálása*. Tudásszociológiai tanulmány. Budapest, é.n. p. 214. Kézirat.
- Elias, N. (1987): *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Habermas, J. (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat, Budapest.
- Habermas, J. (1987): Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez. *Szociológiai Figyelő* 1987/2. ELTE, Budapest. pp. 5–30.
- Heller M., Némedi Á. és Rényi Á. (1990): Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez. In: Szabó Márton (1990 szerk.) *Tükör által homályosan*. Tanulmányok az ideológiáról. MTA Társtudományi Intézet, Budapest. pp. 111–123.
- Heller M., Némedi D. és Rényi Á. (1991): A népies beszédmód alakváltozásai az elmúlt 30 évben. In: *Közelítések*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest. pp. 149–157.
- Jakobson, R. (1969): *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest. pp. 229–245.
- Némedi D. (1990): Adalékok a nyilvánosságfogalom kritikájához. In: Várnai Gy. (1990 szerk.): *Logosz*. ELTE, Budapest.
- Paperman, P. (1992): Les émotions et l'espace public. In: *Quaderni*, 18. Paris. pp. 93–108.

- Paperman, P. (1995): L'absence d'émotion comme offense. In: *La couleur des pensées. Raisons pratiques* 1995/6. Édition EHESS, Paris. pp. 175–196.
- Peters, B. (1994): Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 34. pp. 42–76.
- Searle, J. (1971): *The Philosophy of Language*. Oxford University Press, 1971.
- Searle, J. (1983): *Intentionality*. Cambridge University Press.
- Sennett, R. (1977): *The Fall of Public Man*. A. A. Knopf Inc. New York.
- Simmel, G. (1979): A titok és a titkos társadalom. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest. pp. 311–344.

Varga Károly

MI AZ, HOGY „CSIGALÉPCSŐ”?

*Friss hazai empiria a „hallgatás spirálja”,
a „szociális bőrünk” és a „szociáloptikai csalódás”
modell-együtteshez*

Nem tudjuk eldönteni, hogy Elisabeth Noelle-Neumann, illetve követői (munkatársai, iskolája és irányzata) gondolati „reprezentációs szisztémája” a Neurolingvisztikai Programozásban definiált szenzorikus tapasztalatok közül dominánsan melyikre alapozódik: a vizuálisra, az érzőre vagy az auditívra.¹ Ugyanis mindhárom reprezentációs rendszer kategóriái előkelő helyet foglalnak el az iskolaalapító allensbachi közvéleménykutató komplex modelljében. Az amerikai pszichológiában és szociológiában nagy karriert befutott „pluralisztikus ignorancia” semleges fogalmi nyersanyagát például az explicite vizuális „szociáloptikai csalódás” (sozialoptische Täuschung) megjelöléssel fordítja németre.² A „szociális bőrünk” (unsere soziale Haut) tapintásérzeti metafórát viszont könyve címébe is bevette. Modelljének legismertebb megjelölése, a „hallgatás spirálja” pedig két (sőt három) szenzorikus modalitáson keresztül is érvényesül: az auditívban a „hallgatás”, a vizuálisban a „spirál” (sőt ez utóbbi még az érző-motorikusban is, amennyiben ha valakinél rákérdezzünk a spirál vagy csigalépcső fogalmára, reflexszerűen csavarmozgásokat végez a kézfejével).

A programozottság domináns irányának eldöntése talán könnyebb egyes ellenfelei, illetve bírálói esetében, akik a szerző átfogó komplex rendszeréből csak egyes szegmenseket ragadnak ki (másik modell-részlet[ek] iránti *vakfolt*jukat árulva el ezzel – hogy vizuálisan fejezzük ki magunkat), és e kiragadott modulokat vitatva nem veszik észre, hogy a „felfedezett” hiányosságok megtalálhatók lennének a teljes rálátásban. A magyar közvéleménykutatók közül például az egyébként méltán nagytekintélyű Angelusz Róbert kritizálja erőteljesen, de többnyire ilyen egyoldali látás-irányból³ Noelle-Neumann⁴ modell-együttesét.

Bár Noelle-Neumann magyarországi fogadtatása a legnagyobb jóindulattal sem mondható értő befogadásnak (holott módszerének fontos elemeit széleskörűen használjuk), jelen tanulmányunkkal mégsem célunk megvédeni a közvéleménykutatói professzió európai vezető személyiségét. Még úgy sem, hogy az eddigi bemutatás egyoldalúságát kiegészítve életművének súlypontjait egy másik rendszerhálóban vázoljuk fel. Csupán arra szorítkozunk, hogy a „hallgatás spirálja – szociális bőrünk” komplex modell aktuális közvélemény-alakulási adatokkal való feltöltése révén olyan folyamatokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek e „szellemi erősítő” használata nélkül esetleg az észlelési küszöb alatt maradtak volna.

HAZAI EMPIRIKUS ADATOK A MODELL ELLENŐRZÉSÉRE

A modell prediktív ereje az 1993–94-es közvéleménykutatási adatok tükrében⁵

Vessünk egy pillantást az 1. táblázatra.

1. táblázat

Baloldal és jobboldal a választások előtti évben a liberálisok két szárnyának kétirányú lecsatlakozása előtti adatokkal (százalékban)

Politikai irányok	1993. október		1994. március		1994. május
	Kire fog szavazni?	Ki fog győzni?	Kire fog szavazni?	Ki fog győzni?	Választási eredmény
Kereszténykonzervatív	16,6	13,6	19,0	19,0	22,0
Nemzeti liberális	24,6	22,0	11,1	5,7	5,2
<i>Jobboldali együtt</i>	41,2	35,6	30,1	24,7	27,2
Balliberális	7,1	9,4	9,8	12,3	18,1
Szocialista	12,8	17,6	19,7	24,7	54,2
<i>Baloldali együtt</i>	19,9	27,0	29,5	37,0	72,3 ⁶
Egyéb és nincs válasz	38,9	37,4	40,4	38,3	0,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az 1. táblázat Noelle-Neumann szerinti olvasata a következő. Háromnegyed évvel a választások előtt, 1993 októberében a későbbi jobboldali ellenzék még kétszer olyan erős volt, mint a választás utáni baloldali kormánykoalíció. És volt egy közel 40 százalékos döntéstől tartózkodó réteg. *Ámde a jóslatok iránya már ekkor negatív volt a jobb, és pozitív a baloldal számára.* Már ekkor 7 százalékkal többen hittek baloldali győzelemben, mint ami a tényleges szavazási szándékokból összeszámálható volt, és ugyanennyivel kevesebb volt a jobboldali győzelemben hívők százaléka annál, amennyien jobboldali szavazatot ígértek. 1994 márciusára ez a tendencia fennmaradt. Itt már a jobboldal 10 százalékot veszített, és a baloldal 10 százalékot nyert a támogatási intenciókban az őszihez képest, de még ezzel is csak egálba jutott a kormányzati (jobb) és ellenzéki (bal) bázis. Az igazi veszélyt a jobboldalra és a győzelmi jóslást a baloldalnak a Noelle-Neumann-tendencia folytatása jelentette. Ekkor ugyanis már csak 25 százalék hitt jobboldali győzelemben és csaknem 40 százalék a baloldalban. És itt, az utolsó menetben lépett be a képbe a szintén Noelle-Neumann-i predikciók szerint viselkedő „bizonytalan tömeg”, amely az amúgy is felerősödött baloldal erejét az utolsó pillanatban csaknem megduplázta.

Hogyha a két fősor, a jobboldali és baloldali szumma-adatok komponenseit, a jobboldalinál a keresztény-konzervatívot és a nemzeti liberálist, a baloldalinál pedig a szocialistát és a balliberálist külön-külön nézzük, a baloldali előretörés menetrendje még explicitebb módon a modell szerint alakul. Két szokatlanul dinamikusan változó részegységet látunk ugyanis. Az igazi felfutó erő a sokak által kommunista utódpárként számon tartott MSZP, támogatottságának *megnégyszereződésével*, és az igazi vesztes a nemzeti liberális ifjúdémokraták, támogatóiknak kevesebb, mint negyedére fogyásával.⁷

A teljes képlet azonban Noelle-Neumann folyamat-modelljében a tömegmédiумok korszakában egy taggal hátrébb kezdődik. Mert igaz ugyan, hogy az egyéni véleményal-

kotást megelőzi az, amit az emberek többségi véleménynek gondolnak. De honnan ered ez a többséginek való gondolás, ha nem a társas valóságból? Márpedig éppen onnan bajosan eredhet, ha ennek előtte jár (és például a közvéleménykutató számára így lesz prognosztikus értékű adat). Így posztulálja Noelle-Neumann befolyásolónak a médiatenort, amely megadja az alaphangot. Itt persze szerinte is küzdelem kezdődik – kettős véleményklíma –, de nyugati kutató ezt a váltakozó sikerű küzdelmet elismerve aligha érzékelheti azt az aszimmetriát, amely a média-tenor vonatkozásában egy poszt-szocialista kelet-európai társadalmat jellemezhet. Az előző parlamenti ciklus vizsgált utolsó évének adatai elé tehát még a modellben posztulálnál is nagyobb szorzószámmal tehetjük oda a folyamatot befolyásoló, előző évtizedekből átöröklött média-hatalom koefficiensét.

A modell prognosztikus erejének ellenőrzése 1996-os közvéleménykutatósi adatokkal

a) A „saláta” jelenség

Bár a fentiekhez hasonló eredményadatok szemlélése nyomán nehéz volna a modell használhatóságát alapjaiban kétségbe vonni, el kell ismernünk, hogy több nyitott probléma marad (amelyek közül nem egyet éppen Angelusz és munkatársai tematizáltak). Vegyük például azt az általuk több vonatkozásban szóvá tett – és szakirodalmi eredményekkel⁸ is szembesített – problémát, hogy a „többséginek érzett” vélemény prognosztikus felhasználását bonyolítja az, hogy olyanok is többséginek érzik saját pártjuk támogatottságát, akiknek erre az objektív adatok alapján a legtávolabbi esélyük sem lehetne.

Ezt a kérdést empirikusan az alábbi, már 1996-os adatokkal próbáltuk tisztázni. Az 1996. áprilisi–májusi országos reprezentatív felvétel idevágó két adatát a 2. táblázat közli.⁹ Láthatjuk belőle, hogy még kis pártok szavazói is egy-két százalékban (például Fidesz: 2,1, KDNP: 1,9, MDF: 1,7, SZDSZ: 5,7), sőt még kisebbek is egy-két ezrelékben (például MDNP: 0,2, MIÉP: 0,4, MSZMP: 0,3) a saját pártjukról hiszik azt, hogy „ha a következő vasárnap választások lennének, a legtöbb szavazatot kapná”. E régóta megfigyelt sajátos jelenségre, az irreálisan buzgó – mert például reverberáló tükrözésektől felnagyított – vélekedésre használjuk az alábbiakban a „saláta” címkét, amely alatt a két „csúcspártra” vonatkozó „többségi” jósláson és a becsületes-józan „Nem tudom”-on kívüli összes vélekedést egybeömlesztve közöljük. (Itt a táblázat utolsó sorában.)

2. táblázat

Az „Ön kire szavazna?” és „A többség kire szavazna?” válaszok 1996 májusában, ez utóbbiak aszerint is bontva, hogy az illető hallgatta vagy nem hallgatta a parlamenti rádióközvetítéseket (százalékban)

Pártpreferenciák	Ön kire szavazna?	A többség kire szavazna?		
		Teljes minta	Hallgatta a parlamenti közvetítést	Nem hallgatta
Fidesz-MPP	6,1	2,1		
FKGP	8,3	13,0	16,2	10,7
KDNP	4,2	1,9		
MDF	3,0	1,7		

Pártpreferenciák	Ön kire szavazna?	A többség kire szavazna?		
		Teljes minta	Hallgatta a parlamenti közvetítést	Nem hallgatta
MDNP	0,3	0,2		
MIÉP	0,5	0,4		
MSZP	14,8	20,1	23,7	17,7
MSZMP	0,5	0,3		
SZDSZ	6,9	5,7		
Más párt	0,5	0,5		
Nem tudja	33,6	54,3		
Nem menne	21,3	–		
„Saláta”	–	12,8		

Az ezen eljárással „nettósított” adatkészletnek először a „szociális bőrünk” teorémával megvilágítható részletével foglalkozunk, és ezt a 3. táblázatban közöljük. (A média-tenor témájának fonalát – melynek nyers adatai a jelen táblázat utolsó két oszlopában láthatók – később vesszük fel újra.)

b) A „szociális bőrünkön” érzett politikai szélirány két csúcspárt esetén

A 3. táblázatból több érdekes információ olvasható ki, a bal- és jobboldali „csúcspárt” saját bázisának önbizalmáról vagy arról, hogy a győzelmi esélyt a szövetségeseik és az ellenfelek mennyiben ismerik el nekik. Ezek az adatok 1996 tavaszán egyértelműen az MSZP-nek kedveznek 20,1 : 13,0 arányban, míg 1995 decemberében ugyanez az adattípus pontosan fordítva 2/3 : 1/3 arányban az FKGP-t mutatta nyerőnek.¹⁰

3. táblázat

Vélekedés a többségi szavazatra esélyes pártokról 1996 májusában, saját pártválasztások szerint (százalékban)

	Az MSZP	Az FKGP	„Saláta”	Nem tudja
Vélekedés pártválasztás szerint	<i>Melyikük kapná a legtöbb szavazatot?</i>			
Fidesz-MPP	20,7	15,3	31,5	32,4
FKGP	12,6	55,0	6,0	26,5
KDNP	10,5	15,8	30,3	43,3
MDF	27,8	11,1	29,6	31,5
MSZP	60,6	4,8	8,9	25,7
SZDSZ	22,2	14,3	30,2	33,3
Passzív	10,4	8,4	7,5	73,6
Összesen:	20,2	13,1	12,3	54,4

A „saláta”-jelenségből egyelőre még csak olyan tautológikus adatokat látunk, mint ezek csökkenését a két csúcspárt esetében. Ezen kívül feltűnő például az MDF sora. Az MDF-szavazók ugyanis háromszor akkora esélyt adnak a szocialistáknak, mint a KDNP-szavazók, és nemcsak a Fidesz-tábornál, de az SZDSZ-szavazóbázisnál is nagyobb arányban várnak MSZP-győzelmet. Ennek pendant-jaként az MDF-választók még a szabaddemokratáknál is kevésbé tartanak kiszagda-győzelemtől.

Ezt az adatot feltétlenül tekintetbe kell venni, ha érteni akarjuk az MDF számos magatartási mozzanatát. Jelenthet ez az adat egyfajta „ellen-drukkerséget”, tehát mintha az MDF-reagálásban a kiszagda győzelmi esély kapcsán a „tartanak attól, hogy...” típusú, inkább negatív, mint pozitív várakozás nyilatkozna meg. De másfelől azt is jelentheti, hogy az MDF-tábor még mindig nem szokott hozzá a gondolathoz, amivel pedig már bizonyos SZDSZ-szavazók is reálisan számolnak, hogy valamikori szövetségük esetleg jobban megszólítja a tömeget, mint a média-hatalommal ellátott kormányzat.

c) A politikai szélirány megérzése három csúcspárt esetén

Itt már a kiszűrt „saláta” adatokkal nem foglalkozunk. Annál tágabb időkeretben vesszük szemügyre a nettó adatokat. Folytatódó elemzésünket három műveletcsoportban végezzük.

Először itt is összehasonlítjuk a tényleges választási arányokat azzal, amilyen becslést ezekről a válaszolók adtak. (A „hallgatás spirálja – szociális bőrünk” modell első része.)

Ezután ellenőrizzük az így kapott különbségek hipotetikus jelentését az úgynevezett Vonat-teszt eredményeivel. (A modell második részének empirikus feltöltése.)¹¹

Végül mindkét eredményadat validitását, illetve értelmezési irányát ellenőrizzük egy újonnan beállított módszerrel, a többséginek vélt pártválasztás *miértjeit* tudakoló nyílt kérdésre kapott válaszok modell-vezérelte kódolásának eredményeivel. (A modell továbbfejlesztése.)

A 4. táblázatban 1995 decemberéből és 1996 négy hónapjából mutatjuk be a három vizsgált pártra a két választípus szembesített adatait.

4. táblázat

Az „Ön kire szavazna?” és „A többség kire szavazna?” kérdésekre kapott válaszok a Fidesz-MPP, FKGP és MSZP vonatkozásában (százalékban)

	1995 december			1996 május			1996 június			1996 augusztus			1996 szeptember		
	maga	többs	diff	maga	többs	diff	maga	többs	diff	maga	többs	diff	maga	többs	diff
Fidesz	7,7	2,0	-5,5	6,1	2,1	-4,0	8,9	2,9	-6,0	10,3	2,0	-8,3	11,0	3,0	-8,0
FKGP	11,5	24,0	12,5	8,3	13,0	4,7	9,9	14,4	4,5	9,6	16,3	6,7	9,9	16,3	6,4
MSZP	10,7	14,3	3,6	14,8	20,1	5,3	15,5	20,9	5,4	12,7	22,6	9,9	14,0	24,3	10,3

A 4. táblázatból (a különbségek vastagon szedett adataiból) mindenekelőtt az olvasható ki, hogy 1996 szeptemberében az MSZP-nek van a legtöbb tartaléka a véleményklímában. Hiszen attól függetlenül is, hogy ténylegesen a legerősebb párt (14,0 százalék), messze megelőzi a másik két pártot abban, hogy hányan gondolják: ő lesz a befutó.

Háromnegyed évvel visszalapozva, 1995 decemberében az FKGP-t találtuk ilyen előnyös prognosztikai helyzetben. Ez be is vált március közepéig. (Februárban FKGP: 14,1 százalék, miközben a gyengébben, de szintén pozitívan prognosztizált MSZP megtartotta 10,7 százalékos szintjét.)

1996. májustól szeptemberig lassan fokozódó mértékben észleljük a két csúcspárt, az MSZP és az FKGP együttes térnyerését a véleményklíma meghódításában. Ez az ellentmondás, hogy a két „átellenes” ellenfél egyidejűleg javítja pozícióját abban a kérdésben, hogy „a többség kire szavazna”, úgy értelmezhető, hogy a rendszer egészében növekszik a feszültség, ami várhatóan nemsokára jelentős dinamikus elmozdulásba mehet át. Az ellentétes irányú két térnyerés azonban nem szimmetrikus: lassan a szocialisták előnye maga alá gyűrni látszik a kiszegzákét. A „hallgatás spirálja – szociális bőrünk” modell *második részében* megszólaltatott adatok szerint tehát azt kell mondanunk, hogy ha valamilyen erőteljes impulzus el nem téríti ezt a tendenciát,¹² a „feszültségtől mereven rázkódó” közvélemény-rendszer most éppúgy az MSZP javára mehet át látványos elmozdulásba, mint az év első negyedében. Kérdés, hogy a modell másik része, a Vonat-tesztrel feltöltött „hallgatás spirálja” modul, vagyis az, hogy az erők hangoskodása és a gyengék visszahúzódása nyomán az észlelt tendencia markánsabbá válik, sőt felerősödik, új empiriával mennyire igazolja vissza ezt az eredményt.

Mielőtt azonban a Vonat-tesztrel begyűjtött adatokra térnénk át, meg kell vizsgálnunk a Fidesz különös helyzetét, amely rendkívüli módon eltér a másik két csúcspárt (illetve bázisaik vagy az egész szavazó társadalom) idevágó viselkedésétől. Mi lehet az oka annak, hogy a Fidesz a véleményklíma győzelmi prognózisából semmit sem profitálva erősödött fel 1996-ban annyira, hogy – ha nem szignifikáns különbséggel is – már két hónapja megelőzi a kiszegzákát? Miért nem gondolják a Fideszre szavazók, hogy az ő pártjuk győztes is lehet?

Erre a kérdésre több kézenfekvő (ilyenek tűnő) válasz adódik. Talán az is szerepet játszik ebben, hogy a Fidesz-tábor egyszer már megtapasztalta a zuhanó-repülés gyomorfacsaró lendületét, amitől nagyon kijózanodott. De azt is lehetne mondani, hogy a „szervezett fideszesek” kis száma miatt nem tud beindulni annak a Fields–Schuman-féle „tükör percepciónak” a mechanizmusa, amely azt az optikai csalódást terjeszti a hasonlóan vélekedők körében, hogy ők vannak (közel) többségben. De végül itt sem zárható ki egy, a látens tanuláshoz hasonló késleltetett hatás, hogy tudniillik egy küszöbértéig rejtett módon gyülemlik a pozitív feszültség, és a „csúcspártiság” öntudatának pár hónapos megszokása és megerősödése nyomán hirtelen felerősödnek az olyan hangok, hogy a Fidesz is eséllyel pályázhat a legerősebb párt státuszára.

E hipotetikus magyarázatok közötti választás céljára különös figyelemmel várjuk komplex modellünk másik két részének, a Vonat-tesztnek és a *Miért*-firtatásnak idevágó eredményeit.

d) A szélirány megérzése nyomán alakuló beszédes vagy hallgató magatartás

A Vonat-tesztben azt kérdezzük az alanytól, hogy ha egy hosszabb vonat-utazásnál észrevenné, hogy a fülkében lévő egyik útitársa más politikai nézeten van, mint ő, akkor beszédbe elegyedne-e ezzel az emberrel politikai témákról, netán vitatkozna vele, vagy inkább hallgatna, mivel feleslegesnek érezné az efféle témák bolygatását.

A Vonat-teszt 1996. júniusi–augusztusi és szeptemberi adatait tartalmazó 5. táblázat több vonatkozásban is megerősíteni látszik az eddigi észleleteket. Az MSZP-re szavazók sokkal bátrabbak a tőlük eltérő véleményűekkel szembeni fellépésben, mint a kiszegzákra, de főleg a Fideszre szavazók. Itt különösen feltűnik a Fidesz-választók „lezser passzivitása”, amit korábbi elemzéseinkben a fiatal korosztálynak a politikától való elfordulásával próbáltunk magyarázni.

5. táblázat

A Vonat-teszt kérdésre kapott válaszok százaléka a Fidesz-MPP, FKGP és MSZP vonatkozásában

	június			augusztus			szeptember		
	hallgatna	beszélne	vitatkozna	hallgatna	beszélne	vitatkozna	hallgatna	beszélne	vitatkozna
Fidesz-MPP	56,3	25,2	18,5	47,0	25,9	16,8	51,7	31,0	17,2
FKGP	53,4	27,7	18,9	45,3	21,5	24,4	51,3	28,2	20,5
MSZP	44,8	30,0	25,2	35,7	25,1	26,4	55,6	23,3	21,1

Az 5. táblázat alaposabb szemügyrevétele azonban felfedi, hogy az MSZP szavazóinak a két ellenzéki pártéival szemben érvényesülő „bátrabb hétköznapi kiállása” – amely a „hallgatás spirálja”-nak a félénkebbeket ledaráló forgását nyomatékozza – a nyári hónapokban valamelyest gyengült. Júniustól szeptemberig a szocialisták „beszélgetési kedve” 9 százalékkal, de a „vitakozási kedvük” is ennek felével csökkent. Ha a százalékokból kombinált pontszámot alkotunk (például úgy, hogy a vitakozás százalékpontját duplának vesszük), akkor kiderül, hogy az MSZP-szavazók szerényebbé válása jelentősebb mértékben főleg augusztus és szeptember között következett be. Így vizsgálva az adatokat, a Fidesznél szintén augusztus és szeptember között, az FKGP-nél pedig június és augusztus között találunk észlelhető javulást.

A Vonat-tesztben vizsgált „hallgatás spirálja” jelenség adatai tehát egyfelől megerősítik a „szociális bőrünkön” érzett többségi pártpreferencia üzenetét: a három csúcspárt közötti esély-vitában az MSZP tartja az előnyét. Másfelől azonban nem igazolja vissza azt, hogy ezt az előnyét nyártól őszig még fokozni is tudja. Sőt itt némi visszaesést észlelünk.

Mindezzel együtt az ellenzéki „két oldalsó átkaroló frontszárny” stratégikus kilátásairól a szeptemberi adatok kevesebb jót mondanak, mint a kormányzat vezető erejének győzelmi esélyeiről. Ha itt megállnánk a Noelle-Neumann-féle modell prognózisában, ez aligha alapozhatna meg egy demokratikus kormányzatváltási várakozást. Itt merül fel tehát a más politikai szisztémából adaptált modell érdemi honosításban indokolt továbbfejlesztésének igénye, amely – bizonyos félreértések és látszatok eloszlatásával – esetleg egészen más olvasatát adja a modell vezérletével felvett adatoknak. Erre teszünk kísérletet a következő fejezetben.

ÚJ SZEMPONTOK A PROGNOZTIKUS ADATOK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A Noelle-Neumann féle „hallgatás spirálja – szociális bőrünk” modell továbbfejlesztési kísérletének immár a második lépcsőjére¹³ „hágunk fel” azzal, hogy a rejtélyes módon megérzett többségi szavazat *miértjére* is rákérdeztünk:

„Mit gondol, mi a legfontosabb oka annak, amiért az emberek erre a(z Ön által befutóként említett) pártra fognak szavazni?”

E nyílt kérdésben tudakoltuk meg tehát, hogy az a párt, melynek „többségi” státuszát senki más, hanem éppen a válaszadó definiálta, öszerinte *miért* lehet ennyire kedvelt, *miért* nyerő a jelenlegi közvélekedésben.¹⁴

Természetesen erre a második lépcsőre az első után lépünk fel, vagyis azt a vívmányunkat itt is megtartottuk, hogy csak a „saláta” vélekedésektől letisztított, nettó adatokkal dolgoztunk.

Az 1007 megkérdezettnek mintegy a fele adott valamilyen szöveges választ erre a kérdésre. Ebből a félezres szöveges válaszból 495-öt tudunk kódolni aszerint, hogy a válaszadó a saját maga által bemért többségi választást mennyire említi

- helyeslően,
- semleges módon
- vagy elhatárolódva tőle, netán botránkozva rajta,

és 460 választ abból a szempontból, hogy az illető e „többségi” párt minősítésénél vagy akár csak jellemzésénél is

- önmagában tekinti az illető pártot,
- más pártokhoz viszonyítva nézi,
- a választókhöz való viszonyát jellemzi vagy
- az ország ügye tekintetében értékeli.

Olyan kérdőívet, melyen a nyílt választ egyidejűleg mindkét szempontból le lehetett kódolni, 348-at találtunk. Elemzésünk adatbázisa e 348 kérdőívnek a szóbanforgó kérdésre adott és mindkét szempontból lekódolt válaszaiból azok, amelyek a Fidesz-MPP, az FKGP és az MSZP „többségi” szavazatnyerését illették. Ez a célzott összehasonlítás módot nyújt számunkra a két ellenzéki pártnak a vezető kormánypárttal való összevetésére éppúgy, mint egymás közötti különbségeik felszínre hozására (6. táblázat).

6. táblázat

A Fidesz-MPP, az FKGP és az MSZP győzelmi jóslatának miéртje a két független kódolási dimenzió kombinációja szerint (a cellák első sora abszolút számokban, a második sorok százalékban)

A három jelenleg legerősebb párt

Értékelés és viszony	Fidesz	FKGP	MSZP
<i>Negatív és semleges</i>			
önmagában		1 0,7	8 4,4
a többi párthoz		3 2,1	13 7,1
a választókhöz	1 3,8	21 15,0	34 18,7

Értékelés és viszony	Fidesz	FKGP	MSZP
az ország ügyéhez		2	1
		1,4	,5
Együtt:	3,8	19,2	30,7
Inkább pozitív			
önmagában	4	9	13
	15,4	6,4	7,1
a többi párthoz		2	17
		1,4	9,3
a választókhöz	3	24	22
	11,5	17,1	12,1
az ország ügyéhez	1	10	7
	3,8	7,1	3,8
Együtt:	30,7	32,0	32,3
Határozottan pozitív			
önmagában	10	6	13
	38,5	4,3	7,1
a többi párthoz		6	8
		4,3	4,4

Értékelés és viszony	Fidesz	FKGP	MSZP
a választókhoz	4	38	25
	15,4	27,1	13,7
az ország ügyéhez	3	18	21
	11,5	12,9	11,5
Együtt:	65,4	48,6	36,7
Összesen	26	140	182 348
	7,5	40,2	52,3 100.0

Amint az 6. táblázat „viszonyítási” sorainak (pártok önmagukban, többi párthoz viszonyítva, a választók, illetve az ország ügye viszonylatában) egy-egy „értékelési” blokkba (negatív és semleges, inkább pozitív, határozottan pozitív) való összegzéseiből látjuk, a „többségi” jóslatot legpozitívabb érzi a Fideszről mondják el a megkérdezettek, legkevésbé pozitív hozzáállással viszont az MSZP-ről. Az FKGP-t mint többségi pártot a kettő közötti „kevert” (vagy középuton álló) értékeléssel fogadják.

A szöveges válaszok *negatív és semleges* zónájának csak 3,8 százaléka illetve a Fideszt, 19,2 százaléka az FKGP-t és 30,7 százaléka az MSZP-t. Másszóval azok, akik az általuk befutónak vélt párt győzelmének nem örülnek, sőt emiatt esetenként megbotránkoznak, ilyen összefüggésben csak elenyésző mértékben gondolnak a Fideszre, a válaszok egyötödében az FKGP lebeg a szemük előtt, de ennél is háromszor többen vannak azok, akik az MSZP előre érzett győzelmét mint elkerülhetetlen végzetet, sőt ezen belül egyesek mint sorscsapást tekintik. Ez az egzaktul bemért tény, ha nem is ad gyökeresen új értelmet a Noelle-Neumann-féle modell eme fő változójának, mégis jelentősen specifikálja azt. Új hangsúlyként jelenik meg az, hogy a válaszadók jelentős része érzelmileg és gondolatilag *distanciálódik* attól a véleményklímától, amelyet „szociális bőrén” érez, és aminek pusztán létéről is csupán az ő megérzéséből értesülhettünk.

Az *inkább pozitív, mint negatív* sávban már kiegyenlítettebb volt a három párt képviselete: Fidesz 30,7, FKGP 32,0 és MSZP 32,3 százalék. A kiszáradt vélt győzelme fölötti pozitív érzelem a másik két párténál „fedettebben” jelentkezik, ami összefüggésben állhat azzal, hogy az FKGP a médiában és bizonyos, főleg értelmiségi körökben a *szalonképesség határán* mozog. Így a válaszadók egy bizonyos százalékát ez visszatarthatta a manifeszt elismeréstől.

Az értékelési különbség újból dinamikusá vált viszont a *határozottan pozitív* kategóriában, ahol a negatív és közömbös megerősítő *pendant*-jaként ismét csak azt kaptuk, hogy a Fidesz kiugróan vezet (65,4 százalék), az MSZP alaposan lemaradt (36,7 százalék), és a kettő között körülbelül félúton található az FKGP (48,6 százalék).

Ha az iménti hipotézist elfogadjuk az FKGP esetében a rokonszenv és bizalom némi „rejtjelezéséről” (vagyis a már inkább pozitív, mint negatív értékelést nagyjából azonos minősítésűnek és így összeadhatónak vesszük a kifejezetten pozitívval), továbbá a negatív sávban „szerezett” százalékos adatokat mínusz számoknak véve algebrai összegzését adjuk a három párt győzelmi jóslata érzelmi fogadtatásának, akkor a következő ponteredményt kapjuk:

A „többségnek” érzett pártok:	Fidesz-MPP	FKGP	MSZP
E „többségi” jóslat kedvező fogadtatása	92,3%	61,4%	38,3%

Ennek az alapvető eredménynek a jelentőségét aláhúzza az, hogy itt a legszabadabb véleménykialakítás (dupla szabadságfokú: 1. ki fog győzni?, 2. miért fog győzni? – előre adott válaszlehetőségek kényszere nélküli) spontán eredőjével van dolgunk. Ha valami, ez az érületi sorrend hitelesen tükrözi a mai magyar véleményklímát.¹⁵

Ez a harmadik nekifutás tehát – úgy tűnik – gyökerestől felforgatta azt a helyzetképet és prognózist, amit az ugyanezen modell első két alkalmazási metszetében kaptunk. Itt az amazokban leggyengébbnek tetsző Fidesz ugrott az élre, de ami nem kevésbé markáns adat: az MSZP győzelem eshetőségének ennyire kedvezőtlen fogadtatása.

Érdekes tény, hogy a *modális* magyar választó ezen adatok tükrében 1996 szeptemberében valahogy így gondolkodott: *én ugyan nem szeretném, hogy úgy legyen, de a jelek szerint az MSZP fogja megszerezni a szavazatok többségét*. Ennek az állításnak grotesksége nem marad el a „hazug krétai önvallomása” paradoxonától. Demokráciában ugyanis nincs két külön modális szavazópolgár: egy, aki létrehozza a többségi szavazatot, és egy, aki ezt (túlnyomó!) többségében helyteleníti. Csak egyetlenegy modális, többségi álláspont létezik, még ha ezt csak fáradságosan lehet is előbányászni a zavaros történelmi szituáció kusza attitűdviszonyai, illúziói és fortélyos félelmei alól.

Az itt számokban kifejeződő rokonszenv-viszonyok validitását megerősítik az azonos felvételben nyert adatok arról, hogy a megkérdezettek mely pártokat nem választanának (első és második helyen említve, illetve pártpreferencia szerint bontva). Míg a Fidesz e számok tükrében a legkevesebb ellenszenvet kiváltó párt (csak 1,5, illetve 3,0 százalék nem választaná első, illetve második helyen), addig a két másik párt – szinte holtversenyben – az egész mezőny legellenszenvesebbike (FKGP 21,1, illetve 8,4 százalék, MSZP 20,1, illetve 8,5 százalék).

MEGVITATÁS HELYETT LAPZÁRTA ELŐTTI UTÓHANG

Tanulmányunk célkitűzése elméleti és módszertani volt. Az aktuális politikai közvéleménykutatási részt csak *illusztrációnak* szántuk. Ez így *vizuálisra* sikeredett reprezentációs rendszeri kifejezés a *hangzásra* utaló búcsúzó bekezdésben. De behozhatunk egy további érzékelési modalitást is „a puding próbája az evés” szólásmondással. Ahelyett, hogy túl sok eszmét futtattunk volna arról, hogy miért és mennyire jó vagy nem jó a modell, nekilátva kipróbáltuk, hogy fogyasztható-e. És egyelőre úgy vagyunk vele, hogy „vérré vált, mint barátban a lencse”. (Ha még emlékszünk rá, hogy Mátyás kirány a finnyás barátokat megkoplaltatta, majd beadatott nekik egy tál lencsét. Ezek igen jóízűen fogyasztották, és közben mondogatták: „*vere valet, vere valet!*”. Ezt adták tovább a leselkedő-hallgatódzó hírvivők Mátyás királynak, aki latinul is, magyarul is megértette, hogy ezúttal is bevált bölcs intézkedése.)

Ám ezzel a próbálkozással talán egy erőteljes európai kutatási irányzat hazai adaptációjának is újabb fejezetéhez érkeztünk. Az eddigi magyar fogadtatás inkább a tudomány kötelező kételye jégében zajlott, mintsem a megelőlegezett bizalomében. S ha nem is volt

egészen elzárkózó, nyitott csak nagyon mérsékelten. Mostantól viszont talán itt is elkezdődhet az, ami minden nagy teóriának igazi karrierjét jelenti: a valódi megértéséből fakadó kreatív továbbfejlesztés, mégpedig egy olyan társadalmi közegben, amely a sajátos problémák, reagálásmódok tekintetében csaknem olyan távol van a szerző világától, mint a munkatársai és tanítványai által a hallgatás spirálja jegyében vizsgált Amenhotep, Julius Caesar vagy Napoleon társadalma.¹⁶ De azt is remélhetjük, hogy ha a gondolat mélyén valódi antropológiai felfedezés húzódik meg az ember szociális természetének egy újabb kodifikálható dimenziójáról, akkor ennek használata az amazokénál mégiscsak hasonlóbb Cisz-Lajtániában is releváns politikatudományi ismeretekhez juttathat bennünket.

JEGYZETEK

¹ Richard Bandler–John Grinder: *Frogs into Princes*. Real People Press, Box F. Moab, Utah, 1979. Németül: *Neue Wege der Kurzzeit-Therapie: Neurolinguistische Programme*. Junfermann-Verlag, Paderborn, 1981. 31. oldal.

² E. Noelle-Neumann: *Öffentliche Meinung: Die Entdeckung der Schweigespirale*. Frankfurt/M; Berlin, 1991. 342. oldal. Az eredeti Ullstein kiadás (1982) címe: *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. A „hallgatás spirálja” fogalom első publikációja 1973-ban: Kumulation, Konsonanz und Öffentlichkeitseffekt. Ein neuer Ansatz zur Analyse der Wirkung der Massenmedien. *Publizistik*, 18. Jg. 1.

³ Lásd Angelusz Róbert: Rejtélyes véleményáramlatok. Valóság, 1993/1.; uő.: *Optikai csalódások*. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1996. Angelusz kritikus elemzése a látás (mint vizuális modalitás) rálátási irányából vizsgálódik. A hazai bíráló valóban nem vesz tudomást a modell „szociális bőrünk”-vonatkozásáról, vagyis a „véleményklíma” érzési modalitásáról, aminek következtében részlegesen denaturálja kritikus vizsgálata tárgyát. Maga a vizuális modalitás viszont olyannyira hipertrófiában van nála, hogy saját könyvének címét is Noelle-Neumann „szociáloptikai csalódás” szóleleményéből kölcsönzi. Ebben a közvélemény tematikájánál szélesebb „társadalmi látásviszonyok”, illetve „társadalmi optika” szemszögéből tárgyalja a „rejtőzködéstől” a „társadalmi láthatóságig”, majd az olyan „optikai csalódásokig”, mint „a mindenki másképp látja, mint én” veruszus „a legtöbben úgy látják, mint én” témákat. (Igaz, hogy ott, ahonnan ezt idézi, vagyis Merton „referencia-csoport és szerepkészlet” elméletében, ehelyütt még modalitás-semleges kifejezéseket találunk: „There are two patterns of pluralistic ignorance—the unfounded assumption that one’s own attitudes and expectations are unshared and the unfounded assumption that they are uniformly shared.” (R. K. Merton: *Social Theory and Social Structure*. The Free Press, New York, 1967. 377. oldal.) A látvány modalitása ebben csak akkor van jelen, ha a pluralisztikus ignoranciának a szenzorikus modalitás szempontjából semleges fogalmát Angelusz fordításában vesszük, vagyis „a pluralizmus téves észlelése”-ként. (Angelusznak ez a fordítása bizonyos szempontból tényleg jobban hangzik az általa bírált „többszörös tudatlanságnál”, de ez a Noelle-Neumann-modell tekintetében mégis félrevezető. Ott ugyanis a „pluralistic” melléknévnek értelemszerűen nem a „pluralism” (=sokféleség, például álláshalmazás), hanem a „plurality”, (többség, javarész, szavazási majoritás) a szótári főnévi megfelelője. („Mit gondol, a többség kire szavazna?”) Egyébként Noelle-Neumann legalább annyit időzik az auditív és az érzési modalitás kifejezési rendszereiben, mint az eidetikusban. Vö. muzikális fogalmazását a médiatenorról, aminek a közvélemény általi túlkiabálását empirikusan még soha nem sikerült regisztrálni, vagy ennek az érzési reprezentáció nyelvén való olyan kibővítést, hogy a politikai témákról való beszélgetés bátorságát az táplálja, ha az ember (akár kisebbségben is) e médiatenor támogatását érzi. (Noelle-Neumann: i. m. 341. old.)

⁴ Sajátos vakfolt-jelenség az is, amit a hazai szerző említett kritikai tanulmányában Elisabeth Noelle-Neumann nevével végez. Úgy veszi, mintha a szerzőnek keresztneve lenne Elisabeth Noelle, sőt néha csak Noelle. *Valóság*-cikke szövegében általában csak N. Neumann-ként, irodalom-jegyzékében pedig E. N. Neumann-ként hozza. Ezen 5 évvel későbbi könyvében annyit javít, hogy itt már a hivatkozás a szövegben „E. N.-Neumann”, az irodalomjegyzékben pedig „N.-Neumann, E.” lett. (Vagyis egy kötőjellel közelít a tényleges név felé. Kiírva viszont sohasem említi a neves tudós asszony lánykori családnevét, a Noelle-t, jóllehet ő 1966-ban még ezen a néven publikálta kutatási eredményeit.)

De ha már kollegiális kötekedésként ilyen apró „koppantó” feladatot vállaltunk, hadd említsük meg a szerző különös fordítását: a band-wagon effektus „vonatszerelvény hatássá” magyaráztását. A *band-wagon* a szótár szerint ugyan „zenészek kocsjára felvonulás élen”, de itt J. T. Klapper klasszikus könyvének magyar fordítója, Márványi György vezette félre egy téves fordítói megjegyzéssel a hazai közönséget a hatvanas évek végétől: a zenekari kocsi a felvonulás éléről „a korteskedő elnök különvonatába” helyezve át (épp mielőtt e sorok írójával együtt kikerült volna Amerikába, ahol megtudhatta, hogy a wagon nem szükségképpen vasúti kocsi). Az 1996-os könyvben azonban az újranyomott *Valóság*-cikken kívüli szövegben már megjelenik a felvonulás élen járó kocsi említése.

⁵ Ez a fejezet rövidített változata a szerzőnek *Der Prozess der öffentlichen Meinung vor der ungarischen Parlamentswahl vom Mai 1994* című, a Münchener Egyetem Kommunikációtudományi Intézete és a Siemens Alapítvány 1994. július 7-ei közös szimpóziumán tartott előadásának.

⁶ E rendkívül erőteljes „utolsó rántás” – 37 százalékról 72 százalékra – csak részben tulajdonítható a Noelle-Neumann-féle Schweigespirale törvénynek, amely legerősebben az 1965-ös Bundestag választásokon nyilatkozott meg és valamivel gyengébben 1972-ben. Ez a németnél sokkal erősebb dinamikájú „odarántás” részben a magyar választási szabályozásnak, a kétfordulós szavazásoknak és az egyéni és listás rendszer kombinációjának köszönhető. A tábla utolsó oszlopa amúgy sem vehető össze direktben az előző négygel, mivel ez a ténylegesen leadott, sőt ezen belül az 5 százalékot el nem ért pártok elveszõ szavazataitól is megtisztított szavazat-összességre vonatkozik, míg amazok a szavazásra jogosultak összességére.

Annyit azonban mégis ki kell emelnünk a modell szabatos értelmezésének érdekében (és a hangsúlyokat itt-ott félrehalló magyar recepció korrigálásaként), hogy Noelle-Neumann ebben a végén felcsapó skorpió-farokban („last-minute-swing”) elsősorban nem a győzteshez való csatlakozás (vagyis a „band wagon-effektus”), hanem ezt súlyban megelőzően az *elszigetelődéstől való félelem* hatását tételezi. (I. m. 331.) Az ember szociális természetéből levezetett szociálpszichológiai kategóriapáros, az *Isolationsdruck* és az *Isolationsfurcht* illetően tengelybe állításához nem érezzük adekvátnak Angelusz „segítőkész” fteletét: „Az egységes közvélemény romantikus reminiscenciája (N. Neumann [sic!]) közvéleményfelfogásában szinte egyedülállóan erős hangstílyal) fontos szerepet játszik az izolálódástól való félelem motívumának irreális túlméretezésében. A motívum irreális határainak kitapintása, axiomatikus szerepének megszüntetése néhány erősen vitatható, inkonzisztens elemétől szabadíthatná meg a hallgatás spiráljának elméletét”. (Idézett cikk 15. old.) Angelusz „segítő” szándékának reprezentációs korlátai itt is érezhetővé válnak. Nem látszik észlelni, hogy a jelenség nem a félelemmel, hanem az ezt kiváltó *nyomás* valódiságával kezdődik.

⁷ A Noelle-Neumann-modell szempontjából irreleváns, csak politikatörténeti érdekességként említhető ennek a jelenségnek egy amerikai helyszíni elemző (D. McAdams) szerinti értelmezése. Ebben a feltűnő nagyságrendű bázisváltásban ő a tipikus Trójai Faló-taktikát éri tetten. A szocialisták mindaddig a velük együtt ellenzékben levő és a keresztény-konzervatív kormányzatot „ifjú hevességgel” támadó fiataldemokraták fedezéke mögött készültek a hatalomátvitelre (volt idő, amikor a Fidesz a közvéleménykutatók szerint a választók 55 százalékát [!] maga mögött érezhette), amíg a közhangulat át nem billent az explicit baloldalra. „Ekkorra a görögök már Trója falain belül voltak, a fatákolmány megtette kötelességét.”

⁸ Vö. Fields, J. M. és Schuman, H.: Public Beliefs about the Beliefs of the Public és H. J. O’Gorman és S. L. Garry: Pluralistic Ignorance – A Replication and Extension. Mindkettő: *POQ* Vol. 40. Nr. 4. Továbbá: D. G. Taylor: Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence: a Formal Analysis. *POQ* Vol. 46.

⁹ Mint már utaltunk rá, ez a Noelle-Neumann-féle „hallgatás spirálja” elméletből levezetett „szociális bőrünk” modell szerint annyiban prognosztikus adat, hogy a tényleges véleménymódosulást 2-3 százaléknyi szavazó körében, ennél sokkal nagyobb körben, vagyis nagyobb felbontó erővel érzékeli. A választóknak akár 25 százaléka is *megérzi* ezt a csekély „politikai klímaváltozást”, amit a „többségi szavazásra” való rákérdezés adattá formál. Főleg pedig Noelle-Neumann hangsúlyozása: az egyes véleményeknek szociális bőrünkön való érzékelésénél ezek erőssége megsaccolásánál hitelesebb gyarapodó vagy fogyó voltak észlelése.

¹⁰ Ennek prognosztikus ereje el is tartott február végéig.

¹¹ Eredményadataink élesítésére utalás: szinten bevesszük az elemzésbe a „*Kire nem szavazna?*” kérdésre kapott válaszokat is.

¹² A szeptember közepi felvétel még a Tocsik-botrány előtti véleményklímát szondázta.

¹³ Az elsőnek vesszük a „saláta” jelenség kodifikálását és a komolyan vehető becslések célpontjában álló „csúcspártokra” történt fókuszolást.

¹⁴ Az 1007 válaszadó közül 384-nek a kérdőívében ezt a kérdést magunk dolgoztuk fel. Az így kialakított kódrendszer dimenzióiból (az értékelés iránya, az illető pártól önmagában vagy valamihez viszonyítva szól [többi párt, választók, az ország ügye], a jellemzés alapidimenziója [hatékonyság, erkölcs, rokonszenv], tartalmi iránya [gazdasági, szociális, nemzeti, vallási], név említése [Torgyán, Horn, Orbán stb.], dinamika [még, már], gyengítő, szerényítő, védekező kitételek [talán, feltételes mód, jobb híján], réteg említése [ifjúság, nyugdíjasok, falusiak stb.]) az első hatot rutinos kódolók lekódolták a teljes mintán. E hat kódolás adataiból a jelen elemzésben szisztematikusan csak az első kettőt tárgyaljuk.

¹⁵ Egyben reális esélyként valószínűsíti, hogy egy mai kelet-európai ország véleményklímájának hiteles empíriával történt megragadásával végre valódi lépéseket sikerült tennünk a „hallgatás spirálja – szociális bőrünk” modell továbbfejlesztésében.

¹⁶ Vö. a fentebb idézett Siemens-Symposium előadásainak témaköreit.

Gálik Mihály

A RÁDIÓZÁS FEJLŐDÉSÉNEK AMERIKAI ÉS EURÓPAI ÚTJA*

A rádiózás a legáltalánosabban fogalmazva hangok rádióhullámok¹ révén történő továbbítása a nagyközönség részére. A szó angol eredetije, a broadcasting olyan metafora, amelynek alapja az a kép, midőn a földművelő vetés közben széles mozdulatokkal szórja a magot a földre, úgy, hogy elegendő jusson mindenhova. A rádiózást végzőnek is az a célja, hogy a rádióhullámok által közvetített hangok, műsorok egy adott területen mindenkihez eljussanak, aki megfelelő készülékkel rendelkezik.

A rádiózás kialakulásának kezdete a múlt század végéig nyúlik vissza, amikor Guglielmo Marconi feltalálta, majd 1896-ban szabadalmaztatta a vezeték nélküli (*wireless*) távírót, ami a magyar nyelvben mint *szikratáviró*, illetve mint *rádiótáviró* honosodott meg. A rádiótáviró persze még nem volt rádió, hisz csupán kódolt jelek pont-pont közti küldését tette lehetővé, de a rádiózáshoz vivő döntő innovációt, a vezeték kiiktatását a jeltovábbítás és fogadás folyamatából már magába foglalta. A rádiózás műszakilag az ezt követő két évtized leforgása alatt, egymáshoz kapcsolódó találmányok sorozatával – közérthető összefoglalót ad a folyamatról Sartori (1991) – jött létre.

A rádiózás elterjedése, a rádió tömegmédiummá válása a fejlett országokban lényegében egyidőben, a húszas években ment végbe, ám alapjait tekintve az Egyesült Államokban más elveket követett, mint Európában. Természetesen a lappiacok kialakulásában is voltak külön utak – hadd utaljunk itt Tocqueville-nek (1993) az amerikai demokráciát leíró híres munkájára, amelyben a szerző a szemtanú hitelességével mutat rá a XIX. század amerikai és francia lapkiadás gyökeres különbségeire –, de ezek még a liberális, a piaci modell keretein belül maradtak, és a szerkezeti eltérések, ha úgy tetszik, kulturális és/vagy nemzeti sajátosságoknak tekinthetők. A rádiózásban ennél jóval többről van szó, ezért indokolt a fejlődés amerikai és európai útjának megkülönböztetése.

* A tanulmány a szerző kiadás alatt lévő *Médiagazdaságtan 1–2.* c. tankönyvének A rádiózás c. fejezetén alapul.

A KEZDETEK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Az első világháború befejeződésekor már minden készen állt a rádiózás tömeges elterjedésére az Egyesült Államokban. Az alapvető technológiai megoldások érettek voltak az üzemszerű használatra, s a mind népszerűbb rádióamatőr mozgalom a nagyközönség előfutárait is „kitermelte”. Politikai döntést igényelt viszont a flotta által a háború alatt monopolizált szektor polgári célú működtetésének újraengedélyezése, hisz az 1912-ben hozott rádiózási törvény (Broadcasting Act) egyszer már szabaddá tette a „wireless” piacra való belépést.

Meg kell jegyezni, hogy a hivatkozott törvény – ellentétben azzal, amit elnevezése sejtet – nem a mai értelemben vett rádiózásra készült, hanem a két meghatározott pont, a feladó és a fogadóállomás közti vezeték nélküli összeköttetésre. Más szabályozás híján azután – kénytelen-kelletlen – ezt alkalmazták az egy adott terület besugárzására képes, az egy feladó és elvileg korlátlan számú fogadóállomást jelentő rádiózásra is, ami persze fizikai tényezők miatt később gondokhoz vezetett.

Az önnön izoláltságát a háborúba való belépéssel feladó, s immár világhatalommá vált Egyesült Államokban igencsak zavaró tényezőnek számított, hogy a rádiózással kapcsolatos szabadalmak jó részét egy külföldi társaság birtokolta. A katonai vezetés úgy érezte, hogy a rádiózás műszaki és üzleti géniuszának, Marconinak az Egyesült Államokban bejegyzett vállalata, az American Marconi túrhetetlen piaci súlyra tett szert, ezért 1919 őszén a brit állampolgárságú Marconit – kemény, színfalak mögötti nyomással – érdekeltségeinek eladására kényszerítették. Az újonnan alakított, a General Electric érdekeltségi körébe tartozó vállalat, a Radio Corporation of America alapítólevele szerint a társaság részvényeinek legalább négyötöde amerikaiak kezében kell hogy legyen, s vezető tisztségviselő csak amerikai lehet (Head–Sterling 1990). Az új társaság tőkeemelésében részt vállalt két másik érdekelt cég, a Westinghouse és az AT&T is, azaz az amerikai villamos- és távközlési ipar óriásai rátették a kezüket az új iparágra.

Az ipar először a készülékgyártásban és az értékesítésben látta a nagy üzletet. Az első, a mai kritériumok szerint² is rádióállomásnak nevezhető, a Westinghouse által 1920. november 2-án Pittsburghben üzembe helyezett KDKA adó általános műsort – zenét, vallási szertartásokat, közérdekű közleményeket, politikai beszédeket, sporteseményeket, rádiójátékokat stb. – közvetített, felerősítve a rádiókészülék birtoklása iránti, már jelen lévő fogyasztói szükségleteket.

Az AT&T által 1922 nyarán beindított WEAf állomás viszont a tulajdonos telefontársaság hagyományos tevékenységének mintáját kívánta követni. A telefontársaságok közszolgáltató (common carrier) típusú vállalkozások, amelyek – üzletszabályzatuk szerint – mindenkit kötelesek kiszolgálni, s hogy ki mit beszél a vonalaikon, ahhoz semmi közük. A WEAf állomás is felajánlotta a szolgálatait bárkinek, aki hajlandó volt fizetni közleménye, műsorszám elhangzásáért, de maga nem akart műsort szolgáltatni. Ez az elképzelés azonban hamar kudarcba fulladt, ugyanis kiderült, hogy így nem áll össze a közönség érdeklődését felkeltő műsor. Ami mégis bevált a tulajdonos ötletéből, az a – műsort sugárzó – rádióállomás külső felek általi igénybe vétele: 1922. augusztus 28-án elhangzott – 50 dollárért – az első hirdetés.

Az nem szorult bizonyításra, hogy a hirdetési piacon csak akkor lesz értéke az új médiumnak, ha az emberek hallgatják majd az állomás műsorát, hisz a lapok hirdetési vonzereje is a közönségüktől függött. A kérdés tehát az volt: mitől lesz a hallgatóság. Nos, hamar bebizonyosodott, hogy a társaságok által szolgáltatott műsortól, így a két, külön úton

elindult rádiózási gyakorlat egymásra talált, s kialakult az uralkodó harmadik: az amerikai rádiózás elindult a kereskedelmi rádiózás útján, meghatározó bevételi forrása a reklámbevétel lett, s maradt mindmáig.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a a rádiózás első két évtizedében a műsorszámok egy része fölött nem gyakoroltak a társaságok teljes ellenőrzést, s ennyiben a common carrier elképzelés is tovább élt. A műsoridő egy részét ekkor még „lábon” megvették a hirdető, hogy azután a maguk szájízének megfelelő műsorszámokat adjanak a közönségnek. A rendkívül népszerű, tömegek által hallgatott szórakoztató folytatásos rádiójátékok nem véletlenül kapták a szappanopera nevet, a műfaj úttörőjének számító sorozat elkészítését ugyanis egy mosószergyártó finanszírozta.

Lépések a szabályozott piac felé

A rádiózás hihetetlenül gyorsan meghódította a nagyközönséget, ám az is szinte pillanatok alatt világossá vált, hogy a rendelkezésre álló technológia mellett a műsorterjesztésre használt frekvenciák szűkössége miatt egy-egy területen egyidőben csak korlátozott számú rádió sugározhat anélkül, hogy a többiek tevékenységét zavarná. Fenyegedett a veszély, hogy szabályozás nélkül összeomlik a piac, mert a hallgató a várva várt műsor helyett esetleg csak hangzavart kap az éterből. Nem csoda, hogy a korabeli beszámolók szerint a vételi viszonyok kaotikusak voltak, minek következtében a készülékeladások visszaestek: a legnagyobb piacok „zsúfoltságára” jellemző, hogy 1926-ban New York városban 38, Chicagóban pedig 40 rádióállomás működött!

Miután az iparági önszabályozásra irányuló törekvések a húszas évek közepén nem hozták meg a kívánt eredményt, az államnak kellett cselekednie: az 1927-ben elfogadott új törvény, a Radio Act létrehozott egy szövetségi testületet – Federal Radio Commission (FRC), a mai Federal Communication Commission (FCC) jogelődjét –, amely a rádiózás szabályozását a továbbiakban kialakította és kézben tartotta. Az FRC adta ki az egyes területekre a működési engedélyt, azaz megszűnt a piacra való addigi szabad belépés, s az egy tulajdonos kezében lévő engedélyek számát is korlátozta, ötben határozta meg. Az engedélyek kiadására kiírt pályázatok hatósági elbírálásában nevesítve is helyet kapott az úgynevezett közérdek mérlegelése (Teeter–Le Duc 1995). Így – szöges ellentétben az írott sajtóval – a legliberálisabb médiamodellben sem bízták a piaci önszabályozásra a rádiózást, hiszen a frekvenciaszűkösség miatt bizonyítottan fenyegetett a piaci kudarc.

A helyi piacok összekapcsolása országos piaccá: a hálózatok kialakulása

A spontán piacfejlődés során nagyon hamar megtörtént az egyes adóállomások, tehát a helyi piac szereplőinek vezetékös összekapcsolása és a piac regionálissá, illetve országossá bővítése – ebben az AT&T játszotta az úttörő szerepet a maga távközlési infrastruktúrájára támaszkodva.³ Hamarosan, a WEAf rádióra mint rendszergazdára alapozva, hat saját állomásból álló hálózatot hoztak létre, és a hálózat tagjai a sajátjuk mellett naponta három órán át közös műsort is sugároztak. 1924 októberében egy alkalmi megoldással 22 adót kapcsolak össze, hogy Coolidge elnök beszédét az egész országban – az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig az állomások által lefedett területen – egyidőben közvetítsék. A kísérlet sikere meggyőző bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy nincs műszaki akadály a helyi rádiópiacok tetszőleges területi kiterjesztésének, ha az üzleti érdekek így kívánják.⁴

Közhelyszámba megy, hogy ami műszakilag lehetséges, az még nem biztos, hogy üzletileg sikeres. A hálózat több piac között megosztotta a műsorkészítés költségeit, de nem ez volt az egyetlen és a legfőbb gazdasági előnye. Miután a kibontakozó tömegtermelés szinte kiáltott az országos piac után, s a hálózat tömegeket vonzó műsorokkal tudott ilyet teremteni, az új médium hatékony eszköze lett az országos hirdetéseknek. A feladat tehát az volt, hogy a műszakilag összekapcsolható állomásokat olyan üzleti szövetségbe integrálják, amelyben a tagok – az önálló rádióállomások – adásidejük egy részében ugyanazt a műsort sugározzák, s ezt az emberek az egész országban egyszerre hallgathassák.

A Radio Corporation of America által létrehozott National Broadcasting Corporation (NBC) biztos, ami biztos, egyszerre két országos hálózatot is kialakított 1926-ban. Egy év múlva még egy szereplő csatlakozott a piacon lévőkhöz: a Columbia lemezgyár, amelyik nem látta megnyugtatónak termékei elhelyezését az NBC hálózathoz tartozó állomások műsoraiban, s ezért létrehozta a Columbia Broadcasting System (CBS) hálózatot.

A hálózat integrátora – amely persze alanyi jogon maga is tulajdonosa lehetett maximum öt állomásnak – szállította a műsort, s átvételére a hálózat tagjai szerződtek. Az NBC pénzt kért az állomásoktól az általa szolgáltatott műsorokért, ezt tekintette profitja fő forrásának. Az új piaci szereplő, a kezdetben veszteséges és szegény rokonként lesajnált CBS, amelybe egy tőkeerős partner is betársult 1928-ban, csakhamar új módszerrel próbálkozott. Amint Halberstam (1988) színesen leírja, a CBS nem pénzért kínálta fel a műsorokat hálózata tagjainak, hanem cserébe bizonyos reklámidőket kért, amelyeket az országos piacon megjelenni kívánó hirdetőknél ő maga értékesített. Ez a piaci innováció olyannyira bevált, hogy a társaság rövid idő alatt megelőzte az NBC hálózatait a piacon.

A kialakult három országos rádióhálózat – amelyből ráadásul kettő egy kézben volt, ámbár később az egyiket a monopolelles szabályozás alapján az NBC-nek el kellett adnia – kényelmes oligopol helyzetben működött, s a negyvenes évek végéig tartó időszak nemcsak a hallgatók, hanem a műsorszolgáltatók számára is valóban a rádiózás aranykora volt.⁵

A szakosodás, a nagyközönség célcsoportokra bomlása

Az aranykor a rádiózásban a televíziózás megjelenésével és tömegessé válásával végérvényesen lezárult. Az összes tömegkommunikációs funkciót betöltő, a műsorszámok legszélesebb választékát nyújtó, a nagyközönségnek szóló általános műsorok gyakorlatilag megszűntek, helyükbe a műsorszámok bizonyos fajtáját vagy fajtáit kínáló szakosodott műsorok léptek, amelyek a nagyközönség egy meghatározott részének, célcsoportjának szólnak. A szakosodott rádióműsorokban a tartalom mellett általában nagyon szigorúan kötött a műsorszervezet is, s ezt a kettőt együttesen a *format* fogalma fejezi ki. A szakosodás kezdetben leértékelte a hálózatok jelentőségét, ám azok a nyolcvanas években, a terjesztési technológiák fejlődésével ismét erőre kaptak.

A nem-kereskedelmi szektor jellemzői

Történetileg nézve az első amerikai rádióállomások nem-kereskedelmi jellegűek voltak, de a rádiózásban már a húszas évek közepén feltáruló óriási üzleti lehetőségek rövid idő alatt teljesen háttérbe szorították ezeket a gyűjtőfogalomként oktatásnak nevezett adókat. Jellemző, hogy miközben a rádióállomások száma két évtized alatt 1945-re nagyjából ötszázról mintegy kilencszázra nőtt, ugyanezen időszak alatt az 1925-ben volt százötvenről huszon-

ötre csökkent az AM nem-kereskedelmi állomások száma, és csak a terjesztési technológiában bekövetkezett innováció, az FM rádiózás negyvenes években kezdődő megindulása nyomán kezdett el újra növekedni a számuk.

Mivel az amerikai törvényhozás egészen 1967-ig nem foglalkozott külön ezzel a szektorral, ezek a rádiók is az általános elbírálási eljárás szerint juthattak frekvenciához, azaz működési lehetőséghez. Az 1967-ben elfogadott közszolgálati rádiózás és televíziózás törvény (Public Broadcasting Act) nyomán alakult meg az a szervezet 1970-ben, amelyik azután gazdája lett a kialakítandó országos közszolgálati rádióhálózatnak.

A nemzeti közszolgálati rádió műsorszámokat is készít, amelyeket a hálózat tagjai térítés nélkül a maguk ízlése szerint vesznek vagy nem vesznek át, szerkesztik ezeket műsoraikba. A nem-kereskedelmi rádiók persze továbbra is mindenekelőtt helyi rádiók, a helyi közösség rádiói: számuk 1993-ban meghaladta az ezeröttszázat, azaz a működő tizenháromezer rádióból minden nyolcadik-kilencedik tartozik ebbe a kategóriába (Sherman 1995).

ÁLLAMI KÖZSZOLGÁLATI MONOPÓLIUM EURÓPÁBAN

Azt, hogy az európai országok többségében a rádiózás állami monopóliumként indult fejlődésnek és terebélyesedett ki, a fizikai törvények megkövetelte műszaki koordináció szükségessége önmagában nem indokolta, s ahhoz is egészen súlyos közgazdasági csőlítés kellene, hogy az okokat a piaci tökéletlenségekben és/vagy kudarcokban keressük. A rádió az első világháborút követőleg vált tömegmédiummá, s a háborúban megroggyant, óriási veszteségeket szenvedett európai országok kormányai túl fontosnak tartották ahhoz, semhogy kiengedjék a kezükből: a rádiózás állami monopóliuma lett a főszabály, amelytől csak itt-ott tértek el kisebb-nagyobb mértékben.

Európán belül sajátosan alakult a brit rádiózás fejlődése. A kormány – talán az angol korona privilégium-adományozási hagyományait követve – őt, a készülékgyártásban is erősen érdekelt vállalatnak adott kizárólagos, ám együttes műsorszórási engedélyt 1922-ben, s e vállalatok a British Broadcasting Company-ba összeolvadva váltak a piac egyedüli szereplőjévé. A társaság jogosítványt kapott arra, hogy a hallgatóktól a műsor vételéért díjat szedjen be, így kétszeresen is érdekelt volt a rádiózás minél gyorsabb terjedésében.

Ezt a monopolhelyzetben lévő magántársaságot néhány év elteltével egyedi szabályozással – a leírást részletesen lásd: Jakab (1995) – átalakították közintézménnyé (British Broadcasting Corporation), közszolgálati monopol szervezetté, egyben az intézményt magas fokú autonómiával is felruházták. Ez a deklaráltan a közérdeket szolgálni hivatott társaság 1927-ben kezdte meg működését. Az új BBC a hallgatók, a rádiókészülékkel rendelkező lakosok állami kényszerrel előírt előfizetői díjaiból tartotta fenn magát, reklámot nem sugározhatott, működését egy, a hatalmi ágaktól finoman elválasztott, erre a célra létrehozott testület ellenőrizte. Ezzel a britek teljesen kiemelték a piacról a rádiót, s ugyanezt tették később a televíziózás indulásakor is.

Az európai rádiózás a kezdet kezdetétől fogva területileg, tehát a vételkörzetet tekintve is központosított. A helyi rádiózás nem kapott lényeges szerepet az állami rádiózási rendszerben, s az egységes hang mintegy a nemzetállam egységét is hivatott volt kifejezni. Miután a műsorszolgáltatók az előfizetői díjakból, s nem a reklámbevételekből éltek, piaci oldalról sem volt nyomás a helyi műsorszolgáltatás fejlesztésére.

A magyar rádiófejlődés, talán fölösleges is mondani, a kontinentális Európa főáramlatait követte, a rádiózás állami monopólium lett. A szabályozás a kormány, konkrétan a kereskedelemügyi miniszter hatáskörébe került. A piacra való belépéshez engedély kellett, adót csak a Magyar Posta létesíthetett. A lakosság a műsor vételéért előfizetői díjat tartozott fizetni. A műsorszóró monopólium végülis formailag mint magán részvénytársaság (Magyar Telefon Hírmondó és Rádió Rt.) alakult meg 1926-ban, s az 1920-tól szintén magán részvénytársaságként működő Magyar Távíratí Iroda (MTI) érdekeltségi körébe, az MTI köré szervezett, erős állami befolyás alatt álló információs konzernhez tartozott. Valójában senkinek nem voltak kétségei aziránt, kinek a kezében is van a Magyar Rádió; jellemző, hogy műsorrendjét, a heti műsorterveket formálisan egy tárcaközi bizottság, az úgynevezett Miniszterközi Ellenőrző Bizottság hagyta jóvá (Gergely 1975).

A monopólium összeomlása, a duális rendszer kialakulása

Az egyes európai országokban a kulturális-történelmi hagyományok és a politikai berendezkedés függvényében természetesen nagyon különböző volt az állami szerepvállalás: a közszolgálati brit modelltől a totálisan államosított, propaganda-gépezetként működő szócsőig terjedt a rádióadások skálája. Az állami és/vagy közszolgálati monopólium Európában általános volt ugyan, de nem teljes. A második világháború előtti időszakban néhány európai országban működtek magánrádiók (Wedell–Crookes 1990), de ezeket a háború után megszüntették, illetve beolvasztották az állami szektorba.

A legnevezetesebb kivétel Luxembourg, amelyik nagyteljesítményű középhullámú adók üzemeltetésére szerzett magának engedélyt, s ezeken a magánmonopólium öt nyelven – németül, angolul, franciául, olaszul, hollandul – sugározott kereskedelmi műsort a legnagyobb nyugat-európai piacokra. Külön említést érdemel, hogy Andorrában, Monte-Carlóban és a második világháború befejeződését követően Németország francia megszállási övezetében francia nyelvű kereskedelmi adók működtek, igaz, ezekben a francia államnak komoly részesedése volt (Kuhn 1995).

A „hivatalos” kereskedelmi rádiózás mellett 1958-tól elindult az engedély nélküli kalózádiózás is: először nemzetközi vizeken lehorgonyzott hajókról, illetve a felségvizeken kívül található, a háború folyamán létesített, a hadsereg által már elhagyott kisebb erődítményekből sugározták a műsorokat. Később a kalózádiók már adtak a szárazföldről is, dacolva az állami tiltással, s vállalva az ezzel járó kockázatot.⁶

1976-ban Olaszországban az Alkotmánybíróság hozott egy, az európai rádiózás és televíziózás szempontjából mérőföldkőnek számító döntést, nevezetesen azt, amelyben alkotmányellenesnek nyilvánította a rádiózás és televíziózás állami monopóliumát. Ezzel a nyugat-európai országokban eldőlt az állami-közszolgálati monopóliumok dominósora, s néhány év leforgása alatt szerte Európában – természetesen az akkori Varsói Szerződés tagországait, valamint Jugoszláviát és Albániát, tehát a kommunista diktatúrákat kivéve – kialakult a kereskedelmi szektor a rádiózásban és a televíziózásban is.

A helyi kereskedelmi rádiózás térnyerése és a közszolgálati ellentámadás

Témánkhoz tartozik, hogy különböző okok miatt az előbb felsorolt kivételeken túl egyes más országokban – Ausztria, Svédország, Törökország – sem a fő trendek érvényesültek, de ez inkább csak színesíti a képet, a lényegen mit sem változtat: nagyságrendekkel megnövekedett a piaci szereplők száma és gyökeresen megváltozott a piac szerkezete.

1977 és 1985 között, tehát az olasz dominó eldőlését követő kilenc év alatt mintegy háromezer új rádióadó lépett üzembe hozzávetőleg háromezeröttszáz műsort szolgáltatva. Ezekkel az új állomásokkal a helyi és/vagy körzeti állomások és műsorok száma a nyolcvanas évek közepére százas kerekítésben négyezerre, illetve ötezerre nőtt (Wedell–Luyken 1986). 1994 végén már több, mint tizenkétezer rádióállomás működött Európában (Lonsmann 1994), s bár nem különíthető el egyértelműen a helyi és a körzeti állomások száma, ezt bátran vehetjük tizenkétezernek, egy-két százaléknál többet aligha tévedünk. Természetesen a szakosodás, valamint a hálózatok kialakulása sem maradt el, ennek két fő hajtóereje – az Egyesült Államokhoz hasonlóan – a reklámpiac kereslete és a költségekkel való takarékoskodás volt. Ezek után talán szükségtelen a változások főirányát magyarázni.

Annyit még el kell mondanunk, hogy a közszolgálati rádiók a nyolcvanas évek végén ellentámadásba mentek át Európa-szerte: a műsorok – mindenekelőtt a szórakoztató (popzenei) műsorok – kínálatának kiterjesztésével jelentősen, negyvenöt százalékkal növelték műsoridejüket 1988 és 1994 között, s emellett határozottan elmozdultak a format típusú rádiózás irányába (Nagy 1995). Ezzel a közszolgálati rádiók térvesztése lelassult,⁷ de azon az áron, hogy egyúttal műsoraik közelebb kerültek a kereskedelmi rádiókéhoz.

A közösségi rádiózás

A közszolgálati és a kereskedelmi szektortól egyaránt független, úgynevezett közösségi vagy szabad rádiók is szereplői a rádiópiacoknak. Ezek egy része a kalóZRádiókból nőtt ki, s akárcsak az Egyesült Államokban, az egyetemisták, a kisebbségek, a civil mozgalmak, az alternatív kultúrák közösségei képezik társadalmi bázisát, s nagyjából hallgatóságát is (Jankovski–Prehn–Stappers 1992). Külön érdekesség, hogy az olasz alkotmánybíróság precedens értékű, már hivatkozott ítélete is egy ilyen adó működése kapcsán született meg. Ez a szektor a piaci mérőszámok szerint mind az Egyesült Államokban, mind Európában csupán marginális jelentőségű, hallgatottságuk nem emelkedik két-három százalék fölé.

JEGYZETEK

¹ A rádióhullámok a térben mesterséges vezető nélkül terjedő elektromágneses hullámok, melyek frekvenciája kisebb 3000 GHz-nél.

² Az állomás rádióhullámokat használt; a jeleket nem kódolta; előre közölt, folyamatos programot sugárzott; a nagyközönséghez szólt; az államtól (a kormányzattól) kapott engedély alapján működött.

³ Kezdetben a közönséges telefonkábeleket használták az egyes állomások közötti összeköttetés megteremtésére, majd 1926-tól erre a célra kifejlesztett kábeleket.

⁴ Az AT&T 1926-ban, a versenytársakkal való egyezkedést követően felhagyott a műsorszolgáltatással, rádióállomásait eladta, s csak a különböző állomások közötti műszaki összeköttetést látta el, ezen üzletágat monopolizálta. A húszas évek végére kialakuló nagy hálózatokat – NBC, CBS – tőle független társaságok üzemeltették.

⁵ Talán mondani sem kell, hogy a rádiózás nagy hálózatai a televíziós üzletágat születése pillanatában szinte kisajátították maguknak, s más szereplőt sokáig nem engedtek be az országos piacra.

⁶ Meg kell jegyezni, hogy a legtöbb országban a hatóságok igencsak tessék-lássék módon üldözték a kalóZRádiókat, mert ezek egyrészt népszerűek voltak s ezért politikailag kényes volt fellépni ellenük,

másrészt az állami monopólium birtokában a keménykedésre nem is volt szükség. A kilencvenes évek elején Magyarországon is ugyanezt a módszert követte a hatóság a Tilos Rádióval szemben.

⁷ Az EBU, az európai közszolgálati műsorszórók szövetsége adatai szerint 1994-ben mintegy 60 százalék volt a közszolgálati rádiók részesedése az összes rádióhallgatásban, beleértve természetesen az általuk sugárzott összes műsort.

IRODALOM

Gergely A. (1975): A Magyar Rádió megalakulása és első évei. In: Frank T. (szerk.) Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Halberstam, D. (1988): *Mert övök a hatalom*. Európa.

Head, S. W.–Sterling, C. H. (1990): *Broadcasting in America*. Houghton Mifflin C.

Jakab Z. (1995): A közszolgálatosság értelmezése a 20-as évektől napjainkig. In: Terestyéni T. (szerk.): *Közszolgálatosság a médiában*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

Jankowski, N.–Prehn, O.–Stappers, J. (1992): *The People's Voice: Local Radio and Television in Europe*. John Libbey.

Kuhn, R. (1995): *The Media in France*. Routledge.

Lonsmann, L. (1994): Programming in the 1990's. (Kézirat, az EBU 1994. november 28. – december 1. között Pozsonyban tartott szemináriumára benyújtott előadás)

Nagy M. (1995): A Magyar Rádió átalakulásának külső és belső környezete. In: *RÁK riport*, Magyar Rádió.

Sartori, C. (1991): Híj társunk, a rádió. In: Giovannini, G. (szerk.) *A kovakőtől a szilíciumig*. Püski.

Sherman, B. L. (1995): *Telecommunications Management*. McGraw-Hill.

Teeter, D. L.–Le Duc, D. R. (1995): *Law of Mass Communication*. The Foundation Press, Inc.

Tocqueville, A. (1993): *Az amerikai demokrácia*. Európa.

Wedell, G.–Crookes, P. (1990): *Radio 2000*. The European Broadcasting Union.

Wedell, G.–Luyken, G.-M. (1986): *Media in Competition*. The European Institute for the Media.

Terestyéni Tamás–Vásárhelyi Mária

A VÉLEMÉNY SZENT, A HÍR SZABAD

*Összehasonlító tartalomelemzés Czeizel Endre és Zemplényi György ügyének tömegkommunikációs megjelenítéséről**

A nyári uborkaszegzon álmos unalmát július elején egy hét leforgása alatt két szenzációként tállalt rendőrségi hír rázta fel. A Népszabadság július 5-ei számában *Gyermekcsempészség: faxok az OKI-ból – lapunknak nyilatkozik Czeizel Endre* címmel jelent meg az első híradás az azóta Czeizel-ügyként elhíresült külföldre történt örökbeadásokról, majd július 12-én *Feladta magát Zemplényi* címmel tudósítottak a médiumok arról, hogy rendőrségi segédlettel hazatért a többszázmilliós sikkasztással gyanúsított, évek óta körözött úszómenedzser, Zemplényi György. Az időbeli egybeesésen túl, jogi szempontból, vajmi kevés hasonlóság lelhető fel a két ügy között. Hiszen míg Czeizel Endre esetében mind a mai napig azt sem sikerült tisztázni, hogy egyáltalán történt-e törvénysértés az örökbeadások esetében, és ha igen, akkor büntetőjogi felelősség terheli-e az ügyben az ismert orvosgenetikust, addig affelől kétség sem merült fel, hogy Zemplényi Györgyöt többszázmilliós sikkasztással gyanúsítják. A helyzet úgy fest, hogy míg a Czeizel-ügyben találtak egy bűnsegédet, ám nem találják a „hozzá illő” bűnöst, és egyre inkább elveszni látszik a korábban megtalálni vélt bűn is, addig Zemplényi esetében pontosan megnevezhető a gyanúsított személy, a számlájára írható bűncselekmény, és a hiányzó láncszemet éppen a bűnsegédek megtalálása jelenti.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy e két rendőrségi ügy a sajtó és a közvélemény érdeklődésének homlokterébe került. Czeizel Endre esetében a felfokozott érdeklődést nemcsak az magyarázza, hogy egy olyan köztisztelőben álló szaktekintélyről van szó, aki népszerűségét éppen gyakori média-szerepléseinek köszönheti, hanem az is, hogy a külföldre történő örökbeadások számos, a közvéleményt erőteljesen foglalkoztató kérdést felvetnek az elhagyott gyermekek helyzetének megoldatlanságától kezdve a szaporodó csecsemőgyilkosságokon keresztül a népességszám csökkenéséig, és e kérdések napirendre kerülése számos mélyebben szunnyadó véleményt, attitűdöt és előítéletet is mozgósítanak a közönség körében. Zemplényi esetében egy olyan, ugyancsak közismert személyiségről van szó, aki éppen azokat károsította meg, akikre az olimpia lázában égő közönség a legbüszkébb volt, és akiknek olimpiai szerepléséhez a legvérmesebb reményeket fűzte. Az olimpikonokat

* Az elemzés rövidített változata *Zemplényi és Czeizel a mértékadó médiában* címmel megjelent a Magyar Hírlap 1996. szeptember 24-ei számában.

nemzeti hősként tisztelő közvéleményt igen közelről érintette az úszók megkárosítása, és az emberek jelentős része úgy érezte, mintha személy szerint őket csapta volna be Zemplényi György. A mindkét esetben erőteljesen mozgósított érzelmi motivációk eredményezték azt, hogy mindkét ügy a közérdeklődés fókuszába került, és a közönség érzékenyen reagált minden ezekkel kapcsolatos fejleményre. Az ilyen felfokozott, érzelmektől átítatott közvélemény tájékoztatása különösen kényes feladat a sajtó számára, hiszen ezekben az esetekben az egyébként elvárhatónál is körültekintőbben kell ügyelni a jogi és sajtóetikai normák betartására, a tényszerűség és a tárgyilagosság követelményének maradéktalan érvényesítésére, a személyiségi jogok és az ártatlanság védelmének tiszteletben tartására. Ellenkező esetben a sajtó a tájékoztatás helyett a véleménybefolyásolás, a hangulatkeltés és az érintett személyek meghurcolásának eszközévé válik.

A Nyilvánosság Klub Monitor csoportjának megbízásából tartomelemzést végeztünk annak felderítésére, hogy a két fent említett eseménnyel kapcsolatos közlések megfeleltek-e a tények tiszteletén alapuló tárgyilagos, elfogulatlan újságírás alapvető normáinak, a nyilvánosság hangulatkeltés nélküli tájékoztatására vonatkozó követelményének. Amikor arra kerestünk választ, hogy a hazai mértékadó sajtónak miképpen sikerült e kényes egyensúly körülményei között megfelelnie az alapvető szakmai és etikai normáknak, akkor a vizsgálati eredményekből nemcsak a konkrét események tárgyalásával kapcsolatban szűrhattünk le tanulságokat, hanem látetelet szolgáltatunk a hazai sajtónyilvánosság általános állapotáról, a sajtó és a média szerepvállalásáról is.

A TÖMEGKÖMUNIKÁCIÓS FIGYELEM INTENZITÁSA

A tartomelemzés az 1996. július elseje és augusztus 15-ike közötti időszakban a mértékadónak tekintett országos napilapokban (Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava, Új Magyarország), valamint a közszolgálati média (Magyar Rádió, MTV1, MTV2) hírműsoraiban megjelent közleményeket ölelte fel. A kutatás arra vállalkozott, hogy e másfél hónapban nyomon kövesse, miként ábrázolta és értelmezte a tömegtájékoztatás a fent említett két ügyet. A hatóságok megnyilvánulásai csak annyiban képezték az elemzés tárgyát, amennyiben szorosan összefüggtek a sajtóban megjelent közlésekkel.

Vizsgálatunkban általános alapelveként a tárgyilagos újságírással szemben támasztott követelmények közül mindenekelőtt azt a szabályt tartottuk szem előtt, hogy a sajtónak, illetve a közszolgálati médiának elsődlegesen tényeket kell közölnie, nem pedig minősítéseket, értékítéleteket, és ennek megfelelően a folyamatban lévő ügyekben semlegességre kell törekednie, tartózkodnia kell az állásfoglalástól és az igazságtevéstől, óvakodnia kell mindennemű hangulatkeltéstől és az érintett személyek meghurcolásától. E követelménycsoport természetesen nemcsak a tömegkommunikációs eszközökre, hanem mindazokra az intézményekre, hatóságokra (rendőrség, ügyészség stb.) is érvényes, amelyeknek a különféle ügyekben közzétett nyilatkozatai, tájékoztatásai szerves részét képezik a híreseményeknek, és nem kis mértékben befolyásolják a közvéleményt, de esetenként egyben az ügyek menetét is.

A vizsgált időszak alatt a fent felsorolt tájékoztatási eszközökben 87 olyan közlemény fordult elő, amely Czeizel Endrét, és 88 olyan, amely Zemplényi Györgyöt érintette. Míg a Zemplényivel foglalkozó közlések több, mint háromnegyede rövidebb terjedelmű hír vagy hírösszeállítás volt (68 db), addig a Czeizelt érintő közlések csaknem kétharmada (55 db)

olyan nagyobb terjedelmű írás, illetve műsorrészlet, amely tág teret ad a szubjektív vélemény-nyilvánításnak: szerkesztőségi-szerzői és szakértői cikk, olvasói levél, hosszabb riport. A műfaji megoszlás egyrészt azt tükrözi, hogy az örökbefogadási ügyben igen élénk, többoldalú kommunikáció alakult ki, viszonylag sokan, sokféle irányból véleményt nyilvánítottak. Másrészt azonban már ebből az összefüggésből is felsejlik az a később megerősítést nyert tapasztalat, hogy a hazai sajtó a tények hiányát előszeretettel pótolja véleményekkel, avagy másképpen fogalmazva, a tényszerű információk hiánya nem önkorlátozásra, hanem a tények által nem korlátozott vélemény-nyilvánításra készíti a sajtóban megszólalókat.

Bár a Czeizel-ügyben sokoldalú kommunikáció alakult ki, ezt az állításunkat azzal kell kiegészítenünk, hogy a nyilvánosságban megszólalók kiválasztását mégis egyfajta egyoldalúság jellemezte. Amint az 1. táblázat adatai mutatják, az ügyben az említések számához arányítva sokkal több megszólalási lehetőséget kaptak a hatóságok képviselői, mint akár az ügyben érintettek, akár pedig a vizsgált ügy civil szakértői. Elgondolkodtató, hogy például az ügy első számú gyanúsítottja, M. Zoltán egyetlenegyszer sem szólalt meg a nyilvánosságban, amint Czeizel gyakran emlegetett más munkatársai sem. Amint a Kossuth rádió *Végre vasárnap* című adása (július 14.) tanúsítja, nem volt lehetetlen vállalkozás az ügyben elsősorban érintett, azaz a gyermeküket örökbeadó anyák megszólaltatása sem, bár ez kétségkívül idő- és munkaigényesebb feladat lehetett, mint kizárólag a Deák Ferenc utcában tájékozódni.

1. táblázat

A Czeizel-ügy kapcsán a nyilvánosságban említett és megszólaltatott személyek (abszolút számokban)

	Említik, de nem szólal meg	Megszólal
Örökbeadó anyák	39	3
Czeizel Endre	66	16
Bárándy Péter	7	7
M. Zoltán	7	0
Czeizel munkatársai	17	0
Gáti Mariann	45	0
Szabó György	13	2
Fodor Gábor	4	0
ORFK illetékese	10	12
Ügyészség illetékese	7	6
Gyámügyi szakértő	6	1
Jogi szakértő	9	3
Egészségügyi szakértő	7	3

Míg a Zemlényivel kapcsolatos híradások viszonylag egyenletesen oszlottak meg a nyomtatott és az elektronikus sajtó különböző csatornáin között, a Czeizel-ügy esetében jelentős különbség mutatkozott a különböző sajtóorgánumok érdeklődésének intenzitásában. Az elektronikus médiumok közül a Kossuth rádió politikai műsorai fordultak megkülönböztetett figyelemmel az ügy felé, a nyomtatott sajtó területén pedig a Népszabadság és az Új Magyarország részéről regisztrálhattunk felfokozott érdeklődést; az összes vizsgált közlemény több mint fele e három forrásból származott. Az örökbefogadási ügygel kapcsolatban a legtöbb írás a Népszabadságban jelent meg (22), ezt követte az Új Magyarország 15, és a Kossuth rádió 13 közléssel.

A VÁD TITOKZATOS TÁRGYA

Arról a kérdésről, hogy mivel vádolják a hatóságok Zemplényi Györgyöt, már az első pillanatban konszenzus alakult ki, ami nem meglepő, hiszen ekkor már négy éve nyomozott a magyar rendőrség és az Interpol ebben az ügyben, és – amint a rendőrségi szóvivő is megerősítette – a bizonyítékok nagy része a nyomozó-hatóságok rendelkezésére állt.

Nagy zavarral, felelőtlen kijelentések, alaptalan minősítetések és vádaskodások sorával találtuk viszont szembe magunkat a Czeizel-üggyel kapcsolatban megjelent közlésekben. Nemcsak zavarbaejtő, hanem vélhetően számos személyiségi jogi per indításához is jól hasznosítható adalékot nyújtana az a tény, hogy hányféle pejoratív és jogilag megalapozatlan kifejezés fordult elő a sajtóban arra vonatkozóan, miként definiálható az az ügy, amelyben Czeizel Endre és munkatársai ellen nyomozás folyik. A 2. táblázat azt mutatja be, hogy az elektronikus és nyomtatott sajtó hányféle elnevezéssel illette az ügyet, és hogy ezen elnevezések összesen hányszor fordultak elő a közleményekben.

2. táblázat

Az örökbeadási ügy megnevezései a tömegtájékoztatási eszközökben

Az ügy megnevezése	Előfordulások száma
Örökbeadási, örökbefogadási ügy, közvetítés	111
Örökbeadási üzlet	32
Csecsemő-, magzat-, gyermekkereskedelem	71
Csecsemő-, magzat-, gyermekcsempészet	9
Béranyaság	23
Anyák, terhes nők utaztatása	27
Örökbeadási stb. botrány	15

Mint a 2. táblázat adataiból láthatjuk, a sajtó igencsak nagyvonalúan bánik a szavakkal és minősítgetésekkel. Hozzá kell azonban tennünk, ez nemcsak a sajtó munkatársairól, hanem időnként a törvény őreiről is megállapítható. Bócz Endre fővárosi főügyész a *16 óra* július 6-ai adásában, a riporternak arra a kérdésére, hogy „Ezek szerint emberkereskedelemnek lehet hívni, ami itt van?“, a következő választ adta: „Gyerekkereskedelemnek lehet hívni leginkább, nem ember, mert ezek még kicsik.” Az adott kontextusban egyértelműen negatív jelentést hordozott az *üzlet* és a *kereskedelem* szó használata, amelyeket annak ellenére használt előszeretettel az összes médium, hogy Czeizel és védője már az első napokban felhívták a sajtó figyelmét ezen kifejezések használatának jogi megalapozatlanságára, és a rendőrség sem mutatott fel olyan bizonyítékot, ami állításuk ellenkezőjét bizonyította volna. A megjelent közlemények legnagyobb része legalább egy olyan megnevezést tartalmazott, amely erkölcsileg és/vagy büntetőjogilag eleve negatívan minősítette Czeizel tevékenységét. A minősítő tendenciát jelzi, hogy mindenegyes minősítéstől mentes kifejezés használatára 1,6 negatív tartalommal terhelt kifejezés jutott.

Az itt számba vett negatív tartalmat hordozó kifejezések használata a tények ismeretében nemcsak megalapozatlan, hanem bizonyos esetekben – például *béranyaság* – a magyar nyelv ismeretének hiányosságairól is árulkodik. Mindehhez képest az már csak a jóízlést sérti, amikor egy és ugyanazon mondatban egymás szinonimájaként nevezik az

érintett nőket béranyának és édesanyának: „...Egyelőre nem döntöttek arról, hogy egy eljárás keretén belül készítik elő vádemelésre a béranyák ügyét, vagy pedig minden egyes felelősségre vont édesanya esetében külön-külön.” (Magyar Hírlap, július 24.) Az ügy megnevezésével kapcsolatos negatív minősítések használatában az egyes sajtóorgánumok közül a Népszabadság és a Kossuth rádió járt az élen.

Hasonlóan kusza kép körvonalazódott előttünk akkor is, amikor azzal szembesültünk, hogy miként nevezte meg a sajtó a konkrét bűncselekményt, amelynek elkövetésével Czeizelt gyanúsítják.

3. táblázat

A bűncselekmény megnevezései

A bűncselekmény megnevezése	Előfordulások száma
Csecsemő kicsempészése az országból	1
Csecsemők becsempészése Amerikába	4
Pénzért történő örökbeadás	5
Családi állás megváltoztatása	23
A magyar hatóságok megkerülése	10
Csecsemők állampolgárságának megváltoztatása	2
Hamis orvosi papírok kiállítása	1
Engedély nélkül végzett idegenforgalmi tevékenység	3

A rendőrségi közlések az első napok bizonytalansága után már július 12-én arról szóltak, hogy Czeizel Endrét és munkatársait családi állás megváltoztatásának büntetével gyanúsítják. Ez a hazai gyakorlatban igen ritkán előforduló bűncselekmény, amely körül ráadásul – amint a későbbiekben kiderült – számos jogértelmezési probléma is felmerül. Éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy – a közlemények tanúsága szerint – az újságírók meglehetősen tanácstalansággal álltak a paragrafus tartalma előtt, kiváltképp, mivel kiderült, hogy még a fővárosi főügyész számára sem egyértelmű a paragrafus értelmezése: „...Közismert motívuma volt valaha a különböző irodalmi alkotásoknak az, hogy a gonosz dajka kicserélte a grófkisasszonyt a saját kislányával, és így a saját kislánya mint grófkisasszony nőtt fel, míg viszont a grófkisasszony sínylődött a szolgasorban... – tehát ez a családi állásnak a megváltoztatása. Ez egy régi büntetőjogi tilalom, hogy ilyet nem szabad csinálni, de ez nagyon keveset volt forgalomban. Az utóbbi években viszont – úgy látszik – ez az üzletág fellendül. Az újságokban elég sokat lehetett olvasni arról, hogy mennyit adnak az Egyesült Államokban egy csecsemőért...” (16 óra, július 6.) A sajtó esetében némi csodálkozásra adhat okot, hogy miután a rendőrség megnevezte a cselekményt, amellyel Czeizel gyanúsítható, csaknem az összes sajtóorgánum olyan magától értetődően használta ezt a megnevezést, mintha természetes lenne, hogy minden magyar állampolgár számára világos, mit is fed a paragrafus. Ez alól az egyetlen kivételt a Magyar Nemzet jelentette, amely már a büntetőjogi paragrafus felmerülésének időpontjában részletesen ismertette annak tartalmát, és az elkövetkező időkben is nagy súlyt helyezett az ügygel kapcsolatos jogalkalmazási és jogértelmezési problémákra.

A felróható bűnök tekintetében talán még Czeizelnél is cudarabbul bánt el a magyar sajtó Gáti Mariannal, aki az örökbefogadásokat bonyolította. Annak ellenére, hogy az első

perctől egyértelmű volt: Gáti legálisan foglalkozott örökbeadások közvetítésével, és az amerikai hatóságok jövedelem-eltitkolás és adócsalás miatt indítottak ellene büntetőeljárást, a magyar sajtóban a legképtelenebb állítások jelentek meg arról, hogy miféle büntettek terhelik a magyar származású, kanadai állampolgárságú hölgy számláját. A mértékadó magyar hírforrások szerint Gáti Mariannat az adócsaláson túl pénzmosással, illegális bevándorlók törvénybe ütköző befogadásával, összeesküvéssel, gyerekkereskedelemmel és gyerekcsempészéssel vádolják hazájában. Azt a tévhírt egyébként, hogy Gáti Mariann örökbe-fogadással kapcsolatos tevékenysége az amerikai törvényekbe ütközik, ugyancsak a fővárosi főügyész első, az ügygel kapcsolatos nyilatkozata alapozhatta meg. A *16 óra* már idézett július 6-ai adását a következő – enyhén szólva laikus – dialógus zárta. „Dr. Bócz E.: Hát ország-világ láthatja, hogy Bobby Ewing milyen jó apja a kis Christophernek... / – Riporter: Ez hogy jön ide? / – Dr. Bócz: Ő is úgy vette. / Riporter: Ja, tényleg, bocsánat. / – Dr. Bócz E.: És, hogy megrémült (Bobby Ewing), amikor kiderült, hogy visszaperlik tőle, és kitudódik, hogy ő is vette (a kis Christophert). Akkor ez az egész dolog kútba esik. Tehát az Egyesült Államokban is büntetendő, és nem a magyar törvényhozás sajátossága, hogy büntetik a gyerekek vételét és eladását, legalábbis, hogyha hinni lehet a Dallas című sorozatnak.”

KETTŐS MÉRCE A NYILVÁNOSSÁGBAN

Mind a hatóságok, mind pedig a tömegkommunikációs eszközök viselkedése alapvetően különbözött a két ügyben a gyanúsítottakra vonatkozó információk közreadásában. Zemplényi esetében már hazatérése pillanatában nyilvánvalóvá vált, hogy a hatóságok – és nyomukban a sajtó is – messzemenően akceptálják a gyanúsítottnak a nyilvánosság mind teljesebb kizárására vonatkozó igényét. Például: „Hírzárlat Zemplényi ügyében... A négy éven át körözött pénzember kijelentette, hogy nem kíván nyilatkozni a médiának és a rendőrséget is diszkrécióra kérte fel. Mikó István ezredes, az ORFK vizsgálati főosztályának vezetője már ennek szellemében nyilatkozott, amikor elmondta, hogy az ügygel kapcsolatos kérdések egyikére sem válaszol.” (Népszava, július 13.) Néhány nappal később ugyancsak a Népszavában azt olvashattuk, hogy „a rendőrség még arról sem ad tájékoztatást, hogy a vizsgálat jelenlegi adatai szerint hány száz millió forint sorsáról nem tudni...” (Népszava, július 19.) Mindezek fényében igencsak furcsának – a Népszava szerint egyenesen „rejtélyes”-nek – nevezhető, hogy Zemplényi július 18-án nemcsak hogy megjelent a közszolgálati televízió legnézettebb tájékoztató műsorában, hanem teljesen szokatlan módon mondandóját közbevetett kérdések, vágások, szerkesztés nélkül adták le, vagyis Zemplényi lehetőséget kapott arra, hogy szótart intézzen a magyar néphez. „Miként lehetséges – kérdezte a Népszava újságírója –, hogy egy évekig az Interpol által körözött egyén... exkluzív műsoridőt kaphat a televízióban, ahol kérésének megfelelően vágatlanul kerül adásba mondandója, amelyben természetesen tagadja bármiféle alku meglétét.” (Július 19.) A Népszaván kívül csak az Új Magyarország tette szövege egy szerkesztői jegyzetben a közszolgálati médiában enyhén szólva is szokatlannak nevezhető eljárást, ám ez a cikk sem ment túl egy költői kérdés megfogalmazásán.

Czeizel Endre esetében ezzel éppen ellentétes megnyilvánulásokat tapasztalhattunk. Ebben az ügyben ugyanis a rendőrség és a sajtó nemhogy nem korlátozta magát az orvosgenetikust nyilvánvalóan kedvezőtlenül érintő részletek és vélemények nyilvánosság-

ra hozatalában, hanem rendre türelmetlenül a dolgok elébe ment, olyan, az érintettre nézve terhelő információkat közölve, amelyek később nem nyertek megerősítést. Már a nyomozás kezdetén zűrzavar mutatkozott a rendőrségi információszolgáltatás koordinálásában. A Magyar Hírlap július 12-ei számában a következőket olvashattuk: „Kacziba Antal, az ORFK bűnügyi főigazgatója a csütörtöki (július 11-ei) Magyar Nemzetnek nyilatkozva még cáfolta, hogy eljárás indult volna Czeizel ellen. Tegnap (csütörtökön) azonban kiderült – és ezt az információt az MTI-nek nyilatkozó Garamvölgyi László ORFK szóvivő is megerősítette –, hogy Czeizel Endrét családi állás megváltoztatása bűncselekmény miatt gyanúsítottként kihallgatták az ORFK Gyorskocsi utcai főosztályán.” Márpedig ahhoz még jogi felkészültség sem szükségeltetik, hogy tudjuk, gyanúsítottként csak olyan személyt lehet kihallgatni, aki ellen ezt megelőzően eljárást indítottak.

Azon nem csodálkozhatunk, hogy mind a rendőrség, mind pedig a sajtó elsősorban tárgyi bizonyítékok után kutatott, a türelmetlen várakozás azonban ismét elsietett és megalapozatlan tájékoztatást eredményezett. Ennek legekleatásabb példáját az az eset nyújtja, amikor a Népszabadság egy cikken belül került ellentmondásba önmagával. „Értesülésünk szerint a hatóságok M. Gáti irvini lakásában olyan leveleket is találtak, amelyeket a vizsgálatok szerint dr. Czeizel írt alá...” – olvashattuk az ügyel foglalkozó egyik cikk vastag betűvel szedett bevezető részében, majd ugyanezen írás végén, ugyanerről: „Információink szerint a nyomozó hatóság a Gátinál tartott házkutatáson több olyan telefaxot lefoglalt, amelyeket M. Zoltán, Czeizel titkára írt alá, s több olyant is, amelyeken olvashatatlan volt az aláírás. Egyes rendőrségi szakértők az olvashatatlan kézírásokról azt feltételezik, hogy Czeizel Endrétől származnak.” (Népszabadság, július 10.) Ugyanezt a tendenciát példázza, hogy az ORFK Vizsgálati főosztályának vezetője, Mikó István, aki – Zemplényi kérésének eleget téve – „az ügyel kapcsolatos kérdések egyikére sem válaszolt” (Népszava, július 13.), Czeizel esetében egy pillanatig sem látszott elgondolkodni azon, vajon megalapozott állítást közöl-e a nyilvánossággal, amikor arról tájékoztatja az újságírókat, hogy „a rendőrség több olyan dokumentumot foglalt le, amelyek a bűncselekmény elkövetésének tényét és a dr. Czeizellel szemben megfogalmazott gyanút megerősítették”. (Népszabadság, július 20.) Ugyanezen házkutatás eredményéről a Népszava *Eredménytelen házkutatás Czeizel doktor betegetei előtt* című cikkében következőket írta: „A sokadik kihallgatást követően rendeztek Czeizel doktor lakásán és munkahelyén házkutatást, amely a nyomozók számára eredménytelenül végződött.” (Július 20.) Hogy valójában mit találtak a rajtaütés-szerűen, rendelési időben elvégzett házkutatás során, azt talán soha nem fogjuk megtudni, a rendőrség sietős közlése a Czeizel elleni bizonyítékokról azonban már csak azért is kétes értékű, mert az ügy természetéből adódóan egyelőre aligha lehet egyértelműen, a bíróság számára is érvényes módon meghatározni, hogy tulajdonképpen milyen bűncselekményeknek mekkora horderejű bizonyítékáról van szó.

Hasonlóan sietősnek, és a tények ismeretében kevésbé megalapozottnak tűnt Kacziba Antalnak, az ORFK bűnügyi főigazgatójának július 13-ai nyilatkozata. „Mint Kacziba Antal közölte, az örökbefogadó anyákat is büntetőjogi felelősség terheli. Ha valaki pénzért átadja gyermekét egy örökbefogadónak, az csupán erkölcsi kérdés, ha viszont ez jogellenes módon történik, akkor az örökbeadó is bűncselekményt követ el. A főigazgató elmondta, hogy a családi állapot megváltoztatásának büntette – amelynek gyanúsítottjaként Czeizel Endrét is kihallgatták – a BTK szerint akár 5-10 éves szabadságvesztéssel is szankcionálható.” (Magyar Nemzet, július 13.) Ennek fényében különösen nehezen értékelhető a bűnügyi főigazgatónak a Népszabadságban néhány nappal később megjelent fölényes és kioktató kijelentése: „Nemcsak azért nem nyilatkozom a konkrét esetről, mert nem akarom rek-lámozni magamat, hogy lám milyen komoly ügyek nyomozását irányítom, vagy mert

szabadságon vagyok, hanem azért, mert ellentétesnek tartom a jogászai etikával, hogy sajtónyilatkozatokkal próbálja meg valaki befolyásolni a bíróságot. Ezért utasítottam munkatársaimat, hogy a gyanúsítottat megillető ártatlanság vélelmét maximálisan tiszteletben tartva, az ügyről csak a legszárazabb tényeket hozzák nyilvánosságra.” (Július 22.)

Amíg a Zemplényi-ügy részleteiről és érintettjeiről a sajtó legfeljebb találgathatott, addig Czeizel esetében Eötvös Pál, a Népszabadság főszerkesztője úgy hivatkozott rendőrségi kihallgatásokra és jegyzőkönyvekre, mint aki első kézből kapta az információkat, és még magánál a gyanúsítottnál is jobban tudja, hogy a rendőrségen milyen ügyben hallgatták ki, és ott mi hangzott el. A Népszabadságban július 27-én a *Magzat ára* címmel megjelenő írás inkább emlékeztet egy rendőrségi kihallgatás jegyzőkönyvére, semmint tényfeltáró riportra. Az ennek közlése nyomán kialakult vitában Eötvös Pál Czeizel helyreigazgató cikkére válaszolva a következőket írta: Czeizel „elsősorban abban téved, hogy az ügy, amelyikben őt kihallgatták... azonos volna az általunk közzétett ügygel... Czeizel Endrét más ügyben hallgatták ki. Tévedését az idézhette elő, hogy ugyanannak a családnak... két ügye van. Az egyik, amit mi megírtunk, a másik az, amelyikben Czeizel doktort kihallgatták.” (Népszabadság, augusztus 3.) Vajon honnan tudja mindezt a Népszabadság főszerkesztője, ha – amint erre cikkében is hivatkozik – „a bünyügyi főigazgató álláspontja az, hogy a gyanúsított jogainak tiszteletben tartása érdekében az eljárás lezárásáig csak a legszükségesebbekre szorítkozó közleményeket adja ki...”

BŰN ÉS BŰNHÓDÉS

A mint korábban már utaltunk erre, a két vizsgált ügy mind felderítettsége, mind pedig a nyilvánosságban való megjelenése szempontjából egymás inverzének tekinthető.

Zemplényi esetében egy gyakorlatilag felderített bűnügyről van szó, amelyben – a hatóságok állítása szerint – a bizonyítékok rendelkezésre állnak, a nyomozás az összes fontos kérdésre fényt derített, a bűncselekmény minősítése megtörtént, sőt Zemplényi azt is közölte, hogy egyedül kívánja a felelősséget vállalni. Ennek ellenére a bűncselekménnyel kapcsolatban meglehetősen kevés ténnyel találkozhattunk a közleményekben. Csupán találgatásokat olvashattunk arról, hogy valójában kiket károsított meg az úszómenedzser, mekkorára rúghat az általa elsikkasztott összeg, mint ahogy csak homályos utalásokkal találkozhattunk arra vonatkozóan is, hogy Zemplényi egyedül követte el bűntetteit, vagy ahogyan több forrásban is célozgatnak rá, a háttérben befolyásos, nagyhatalmú személyiségek álltak. Elgondolkodtató, hogyha a sajtó munkatársai a nyomozó hatóságoktól nem jutottak elég információhoz, vajon miért nem próbálták a hiányzó ismereteket az elmúlt négy év sajtójából beszerezni, amely pedig bőven szolgált volna adalékokkal, hiszen az elmúlt évek során többször visszatérő téma volt az ügy egy-egy újabb fejleménye.

Mindemellett Zemplényi ügyében – mind a hatóságok, mind pedig a sajtó részéről – számos olyan megnyilvánulással találkozhattunk, amelyek mögött egyértelműen az ügy súlyosságát mérsékelni igyekvő szándékot fedezhettünk fel. A híradások többségében legalább egy, de gyakran több olyan szövegrészlet is felfedezhető volt, amely a gyanúsított iránti együttérzés és/vagy bizalmat sugallt. A Zemplényit érintő összes közlésnek több mint a felében (52 említés) bizalomerosztó tényezőként utaltak arra, hogy a sportmenedzser önként jött haza, és önként tesz vallomást, 5 alkalommal emlékeztettek rá, hogy a gyanúsított

súlyos beteg, és gyógykezelésre, pihenésre szorul, és 9 írás – igaz ugyan, hogy némelyik meglehetősen gúnyos és kétkedő éllel – külön megemlítette, hogy az úszómenedzsert a honvágy hozta haza. Ugyanebbe a sorba illettek azok a közlemények is, amelyek Zemplényi fenyegettségét hangsúlyozták (4 közlemény), a külföldön elkövetett bűncselekményeiről szóló híreket cáfolták (3 közlemény), és azt próbálták bizonygatni, hogy mai szemmel nézve már nem is olyan jelentős az az összeg, amelyet Zemplényi elsikkasztott (4 közlemény).

Jellemző volt például Zemplényi hamis útlevelel történt hazacsempészésének indoklása. „Bócz Endre fővárosi főügyész szerint a cselekmény elvileg és formálisan kimeríti ugyan a közokirat-hamisítás törvényi tényállását, ám bűncselekmény mégsem történt... Szentiványi Gábor külügyi szóvivő a héten elismerte, hogy az ügynek van kisebb szépséghibája, ám szerinte a volt úszómenedzser más néven való hazautaztatásáról szóló döntés az elsőrendű magyar érdekeket szem előtt tartva született meg.” (Magyar Hírlap, július 26.) Hogyan lehetséges, hogy a lapokban, illetve a rádióban és a televízióban senki sem tette fel a kérdést: ha egy cselekmény elvileg és formálisan kimeríti a közokirat-hamisítás tényállását, akkor az miért nem bűncselekmény? És miért nem követelte egyetlen újságíró sem, hogy az illetékesek magyarázzák meg, mi volt itt „az elsőrendű magyar érdek”? Kiknek miféle érdekeit kiktől vélték megvédeni a hatóságok?

A későbbi fejlemények ismeretében különösen kínos, hogy a Fővárosi Bíróság Zemplényi szabadlábra helyezését a többi között azzal okolta: „nem áll fenn a bűnismétlés veszélye sem, hiszen nincs adat arra, hogy Zemplényi az elmúlt négy évben követett volna el bűncselekményt.” (Magyar Hírlap, július 17.) A közlésekben csak elvétve – mindössze 7 alkalommal – esik szó az úszómenedzser várható büntetéséről, és az esetek többségében ekkor is a büntetése mértékét csökkentő tényezők említése kapcsán. Figyelemre méltó az is, hogy Bodrácska János, Budapest rendőrkapitánya a televízióban úgy nyilatkozott, hogy Zemplényi minden bizonnyal a világon egyedül Magyarországon számíthat olyan enyhe büntetésre, amilyen nagy valószínűséggel következni fog. „...Ez az az ország, ahol viszonylag legjobban le fogják kezelni talán az ő ügyét... Hát ő úgy gondolja, mivel magyar, hát végső soron Magyarországon, a jelenlegi magyar törvények alapján... Tessék belegondolni a csalásba, a jelenlegi Btk.-nk mit mond ki erre, és mennyi büntetést ad. És ahogy Hargitay András mondja, lehet, hogy bizonyos pénzek már teljesen másképp fognak kinézni...” (TV1, *Nap-kezte*, július 16.)

Czeizel esetében éppen ellentétes tendenciákkal találkozhattunk. Bár a jelek szerint mind a mai napig nem egyértelmű, hogy mivel vádolják az orvosgenetikust, hogy az adott ügy egyáltalán értelmezhető-e a családi állás megváltoztatásaként, hogy bűnelkövetőként vagy tettestársként folyik-e ellene az eljárás, hogy találtak-e bizonyítékot, amely bűnössége mellett szól – a hatóságok és nyomukban a sajtó már az ügy kipattanásának pillanatában pálcát tört az orvosgenetikus fölött. Bócz Endre egy nappal az ügy nyilvánosságra kerülése után, július 6-án a következőket mondta a *16 óra* riporterének: „Betoldottak különböző rendelkezéseket, legutóbb 95-ben, úgyhogy most 5 évtől 15 évig terjedő szabadságvesztés (a kiszabható büntetés), ha üzletszerűen vagy emberkereskedelemmel foglalkozó szervezet keretében (követik el). Ez az 5 évtől 15 évig terjedő szabadságvesztés egyenlő az emberölés büntetési tételével.” Mindezt egyébként abban az interjúban közölte a főügyész, amelyben egyértelműen arról beszélt, hogy Czeizelt nem emberkereskedelemmel, hanem családi állás megváltoztatásának elkövetésével gyanúsítják. Kacziba Antal egy héttel későbbi – fentebb már idézett nyilatkozata szerint – „a családi állapot megváltoztatásának büntette – amelynek gyanúsítottjaként Czeizel Endrét is kihallgatták – a BTK szerint akár 5-10 éves szabadságvesztéssel is szankcionálható”. (Magyar Nemzet, július 13.) Talán felesleges is hangsúlyoznunk, hogy a tömegkommunikációs közléseket és a rendőrségi-ügyészségi állásfog-

lalásokat autentikusnak elfogadó állampolgárok számára az ilyen nyilatkozatok mi mindent sugallhattak Czeizel Endrére nézve. Az emberöléssel való párhuzam és a tízéves börtönbüntetés kilátásba helyezése egyébként a későbbiekben már a hatóságoknak is kissé erősnek tűnhetett, de az is lehet, hogy rendőrségi-tűgyészségi körökben krónikus feledékenység ütötte fel a fejét, mindenestre alig három hét múlva már azt olvashattuk: „A nyomozást felügyelő Fővárosi Főügyészség vezetője, dr. Bócz Endre szerint túlzottak azok a találgatások, amelyek évtizedes börtönbüntetést emlegetnek.” (Népszava, július 25.)

Szembetűnő volt a két ügy tömegkommunikációjában az a jellegzetesség is, hogy míg Zemplényi esetében számos olyan közleménnyel lehetett találkozni, amely mások bünnösségének a lehetőségét is felvetette, és ezáltal a volt úszómenedzser felelősségét némileg mérsékelte, addig a külföldre történő örökbeadások hazai érintettjei közül egyedül Czeizel Endre került reflektorfénybe. Zemplényi nem egyedül cselekedett, a pénzek igazolatlan eltüntetésében mások is közreműködtek – ezt sugallták az olyan közlésrészletek, mint például: „Zemplényi váratlan hazatérése, majd szabadlábra helyezése háttérben egy előre megbeszélt vádalku áll. ... Egyelőre csak találgatni lehet, hogy Zemplényi kikre nézve tudhat terhelő adatokat. Az elmúlt napokban az ismeretségi köréből megjelent kommentárok azt sugallták, hogy többen nem örülnek túlzottan a váratlan felbukkasásának.” (Magyar Nemzet, július 15.) Vagy: „Amennyiben Zemplényi nem játssza ki egykori üzelmeinek minden személyi kártyáját, talán mérsékeltebb vádemelésre számíthat.” (Új Magyarország, július 18.) Ezzel szemben a külföldre történő örökbeadások terén a tömegkommunikációban megjelent gyanúsítások és vádló megállapítások, illetve sugallatok kizárólag Czeizel Endre személyére fókuszálódtak, holott a Magyar Hírlap augusztus 8-ai számának *Örökbeadás – politikai nyomásra?* című cikke szerint a hatóságok az orvosgenetikus tevékenységétől teljesen függetlenül már régóta – több éve – vizsgálódnak külföldre történt örökbeadások ügyében.

ÍTÉLETMONDÁS A SAJTÓ RÉSZÉRŐL

Az elemzett közlemények csaknem fele kifejezetten ellenséges hangnemet ütött meg az orvosgenetikussal kapcsolatban, közel egynegyede védelmébe vette őt, és mindössze egynegyedrészüik maradt meg az állásfoglalástól mentes, elfogulatlan tájékoztatás talaján. A hangulatkeltésben a Népszabadság járt az élen, amely a vizsgált időszak alatt 12 olyan cikket jelentetett meg, amely kifejezetten ellenséges hangnemet ütött meg Czeizellel kapcsolatban. Ezt követte a Kossuth rádió 8 hasonló hangvételi közleményével. A legvisszafogottabbnak ebben a vonatkozásban a Magyar Hírlap mutatkozott, amely az általános sajtóvisszhanggal szemben megpróbálta az ártatlanság vélelmét képviselni, és a megjelent közlések inkább védelmükbe vették a kiszolgáltatott helyzetbe került orvosgenetikust.

A fent leírtakkal természetesen nem kívánjuk kétségbevonni a sajtó munkatársainak azt a jogát, hogy véleményt nyilvánítsanak egy-egy ilyen, a széles közönséget érintő és érdeklő kérdéstről. Úgy véljük azonban, hogy ezt csak szigorúan a tényekre alapozott ismeretek birtokában tehetik jó lelkiismerettel, és csak akkor, ha már minden kétséget kizáróan igazolódott, hogy bűcselekmény történt, és az is, hogy azért kiket terhel felelősség. Súlyos szereptévesztésként értékelhető az a – vélhetően szakmai szocializációs problémákból fakadó – újságírói magatartás, amely a legkézenfekvőbb kérdések megfogalmazása nélkül nemcsak elfogadja a hatóságok tájékoztatását, hanem azonmód azonosul is azzal.

A Népszabadságban, úgy tűnik, nemcsak a főszerkesztőnek, hanem másoknak is megvolt már az ítélet előtti verdiktjük a külföldi örökbefogadások ügyében. Tamás Ervin egy publicisztikájában, miután elsorolt jónéhány, az orvosgenetikus bűnösségének gyanúját implikáló kérdést, a következőket írta: „...Mennyiben tartja etikusnak Czeizel, amit vállalt?... Ő és csapata egy üzleti gépezet fogaskerekévé vált, olyasmibe ártotta magát, ami messze kívül esik feladatkörén. A történetnek van egy rendőrségi, egy jogi és egy erkölcsi vetülete. Ez utóbbit akkor sem hagyhatjuk szó nélkül, ha a rendőrségi nyomozás mindent rendben talál, a jogászok sem lelnek az ügyben semmi kivetnivalót. Konkrét ellenszolgáltatás nélkül is lehet valaki etikátlan.” (Népszabadság, július 9.) Ez teljesen nyílt állásfoglalás és hangulatkeltés az újság nevében, az újság belső vezércikkében, egy szerkesztőségi munkatárstól, méghozzá egy olyan ügyben, amelyben rendőrségi, jogi, igazságügyi eljárás folyik és ezért mindennemű nyilvános prejudikálás megengedhetetlen lenne. Úgy tűnik, Tamás Ervinről is elmondható, hogy – saját szavait idézve – „olyasmibe ártotta magát, ami messze kívül esik feladatkörén”.

A politikai színezetű hangulatkeltés sajátos módjával találkozhattunk az Új Magyarország hasábjain. Egy nagyméretű fotóhoz, amelyen az volt látható, hogy Göncz Árpád kitüntetését ad át Czeizel Endrének, a következő szöveg társult. „Sic transit gloria mundi – mondhatnánk az orvosi hivatáshoz illő latin nyelven, miközben azt a közelmúltban készült felvételt nézegetjük, amelyen Göncz Árpád köztársasági elnök tünteti ki Fodor Gábor volt művelődési és közoktatási miniszter apósát, dr. Czeizel Endrét. A genetikus mosolya akkor még felhőtlen volt.” (Új Magyarország, július 23.) Mint ezt az újság *Bűnös-e Czeizel Endre?* című sorozatába beküldött, a szóbanforgó fotó és képaláírás által ihletett egyik levélnek a következő részlete világosan mutatja, az ilyesmire fogékony olvasók el is értették a lap célzását. „A hirhedt Demokratikus Charta, a Hit Gyülekezet tagjai meg sem szólalnak Fodor Gáborral az élükön, hogy eladják az amúgy is mérhetetlenül fogyó magyar gyermekeket... Vannak még jó páran, akik a következő két évben várhat (sic!) Kossuth-díjat, pl. Soros úr, Lantos úr, Konrád Gyuri, Landesmann úr, Kis János. Úgyhogy a neoliberalisok csak megérdemelnek egy nagykeresztet vagy Kossuth-díjat...” (Új Magyarország, július 30.)

A Magyar Nemzet sem volt mentes egy kis hangulatkeltéstől. Szerkesztőségi cikkében Szendrei Lőrinc, bár sietett leszögezni, hogy a maga részéről „nem kíván a neves szakember személyéről, kijelentéseinek ellentmondásosságáról, munkatársai meglehetősen egyértelmű levelezéséről véleményt alkotni”, mégis ezt teszi, tulajdonképpen már az idézett mondatban, de még inkább írása további részében. „Napok óta borzolja a kedélyeket a gyermekkereskedelem ügye... Olyan krimibe keveredtünk ismét, ami nem csupán az országhatárokon, hanem az elképzelhető valamennyi erkölcsi korlátan is túllép.” (Július 9.)

Hangulatkeltő, prejudikáló irányultságában visszatetsző volt a Magyar Hírlap július 20-ai számának egy karikatúrája is: a gúnyrajz Czeizelt ábrázolta, amint egy olyan képletet magyaráz egy iskolatáblán, amelyben a változók egy részét csecsemők helyettesítik, a végösszeg pedig az USA dollár közismert jele.

Voltak politikai erők is, amelyek arra használták ki a tömegkommunikáció nyilvánosságát, hogy a maguk részéről kimondják az ítéletet, holott az eljárásnak még a felderítési szakasza sem zárult le. Jobbágyi Gábor jogászprofesszor a kereszténydemokraták nevében nyilatkozott. „KDNP: a Czeizel-ügyben gyermekkereskedelem történt... Ez elsődlegesen jogi probléma, de morális szempontból is értékelhető. Egyértelműen gyermek- és magzatkereskedelem történt, hiszen az áruért pénzt adtak és kaptak. A helyzetet súlyosbítja, hogy mindez egy állami intézmény keretében, abszurd módon genetikai tanácsadás címszóval történt... Megdöbbentő..., hogy Czeizel Endre ország-világ tudtára adta: véle-

ménye szerint nem ellentétes orvosi esküjével amit tett... Ez a jogi és erkölcsi érzék döbbenetes hiányára utal...” (Népszabadság, július 27.)

A tömegkommunikáció persze az egyébként sokkal egyértelműbb Zemplényi-ügyben sem volt mentes dehonesztáló és hangulatkeltő minősítésektől. Elég talán a volt úszóművésznek a „Gyuri néni” típusú, nyilvánvaló célzatosságú megnevezésére utalni (például: „Gyuri néni rosszkor ment és jött” – Új Magyarország, július 13.), amely egy magára valamit is adó sajtótermékben aligha fordulhatott volna elő.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy kutatásunk tapasztalatai alapján a hazai mértékadónak tekintett sajtó és a közszolgálati média aligha érdemel kedvező minősítést, hiszen a két nevezetes ügy tömegkommunikációjának összevetésében lépten-nyomon azzal szembesülhettünk, hogy a tájékoztatás nem felel meg a tényszerű és elfogulatlan informálás alapvető normáinak. A közlésekben nem érvényesült a tények mindenekfeletti tiszteletben tartása és a részletek, a hiányzó láncszemek felkutatására tett erőfeszítés. A tényeknél nagyobb teret kaptak a gyakran megalapozatlan és szélsőséges vélemények, a gyors ítéletmondások, a semlegesség követelményét félresöpörő állásfoglalások. Úgy tűnik, az újságírók egy része még ma is lojálisabb a hatalommal, mint a közönséggel. A lapok és a médiumok munkatársai többnyire ma sem teszik fel az igazi, a lényegre érintő, de adott esetben a hatalom képviselői számára kínos, kellemetlen kérdéseket, viszont könnyen beletörődnek a semmitmondó vagy éppen önmaguknak is ellentmondó válaszokba; orozslánkörmeiket ehelyett esetleg a védteleneken és kiszolgáltatottakon élesítgetik. Mindez magában hordozza annak veszélyét, hogy a sajtó és a média adott esetben tájékoztatás helyett a véleménybefolyásolás, a hangulatkeltés és az érintett személyek meghurcolásának eszközüvé válik.

Birk Zoltán

AZ UTCANEVEK ÉS VÁLTOZÁSAIK TÁRSADALMI JELENTÉSE

Jelek, jelképek sokasága vesz körül bennünket. „Jelképek erdején át visz az ember útja” – írja híres programadó versében a modern líra múlt századi klasszikusa, Charles Baudelaire (Versek. Budapest, Európa, 1961. 13. p.). A szimbólumok az emberi és a társadalmi kapcsolatrendszer fontos kellékei, azonban nem örökéletűek: módosulhatnak, átalakulhatnak, újak léphetnek a régiek helyébe. Különleges helyzetekben, rendkívüli eseményeket követően a változások felgyorsulhatnak. Az utcanév is jelkép. A gondolkodás, a kultúra, a korszak emberének tükré. A XX. századi Magyarországon többször söpört végig utcanév-változtatási hullám, legutoljára az állam-szocializmust felváltó rendszerváltozáskor. Dolgozatomban ennek okait, módjait, jellegzetességeit, esetenként érdekességeit – azaz természetrajzát vizsgálom. Azt feltételezem, hogy egy adott időszak mesterséges utcanév-anyaga javarészt a kor meghatározó ideológiáját tükrözi. Ezzel együtt azt is állítom, hogy a névváltoztatás, vagy akár egy új utca elnevezése is, a látszat ellenére, legtöbbször bonyolult folyamat végeredménye.

A FOGALMAK TISZTÁZÁSA

Az utcanév, szófaját tekintve – a nagyobb kategóriáktól a kisebbek felé haladva – névszó, főnév, tulajdonnév, helynév, földrajzi név.¹ A Magyar Közlöny hivatalos meghatározása szerint „az utcanév: a helységek út, utca, tér, park, köz, sétány stb. jellegű közterületét jelölő név”.²

Az utcanévadás értelemszerűen az az aktus, amikor egy közterület saját nevet kap. Alapesetei:

névadományozás: egy új utcát névvel látnak el,

utcanév-változtatás: a nevet egy másikkal cserélik fel,

névvisszaadás: az előző (vagy valamelyik régebbi) elnevezés kerül vissza az utcanévtáblára.

Az utcanév származása szerint kétfajta lehet:

természetes elnevezés, amely közösségi eredetű, ösztönös névadás eredménye, s kapcsolatban van a környezettel,

mesterséges elnevezés, amely hivatalos, kötelező érvényű, tudatos névadás, s általában nincs kapcsolatban a környezettel.

Tartalmi szempontból hat utcanév-kategóriát különböztetnek meg.

Ideológiaiailag indifferens: Ide sorolom a természetes elnevezések legtöbbszörét, a mesterségesek közül pedig értelemszerűen a semleges utcaneveket: *Duna utca, Középvárosi főút, Zöldfa sor* stb.

Vallásos: Ilyennek tekintem a (keresztény) hit és hitvilág fogalmait és személyeit, beleértve a Biblia alakjait és a liturgia művelőit: *Szentháromság tér, Szent József utca, Ince pápa sétány, Migazzi tér* stb. E csoportba tartoznak az egyházi intézmények és épületek nevét tartalmazó, vagy arra utaló utcanevek is, például: *Székesegyház tér, Piarista utca* stb.

Nemzeti: Azon személyek nevét tartalmazó utcaneveket sorolom ide, akik országosan ismertek, azaz egy átlagműveltségű felnőtt azonosítani tudja őket: *Kossuth tér, Petőfi u., Mikszáth u.* stb. Idetartozónak érzem a magyar nemzet iránt pozitív attitűdöt kifejező elnevezéseket is, például *Március 15. tér, Aradi vértanúk útja, 56-osok tere* stb.

Magyar: Abban különbözik a nemzetitől, hogy kevésbé ismert személyek nevét őrzik, például: *Beniczky Péter u., Pálffy János u.* stb. A helyi hírességek is ebbe a kategóriába tartoznak.

Szocialista: Ebbe a csoportba a magyar és a külföldi munkásmozgalmi vezetők, szocialista politikusok, valamint 1919, a Horthy-rendszer, a világháború és 1956 kommunista áldozatainak nevét tartalmazó utcaneveket soroltam: *Marx tér, Löwy Sándor u.* stb. A fogalom eszmerendszerét, jellegzetességeit tükröző kifejezéseket is ide soroltam: *Április 4. tér, Vörös Hadsereg u.* stb.

Nemzetközi: Az a külföldi személy, akinek a neve sem a vallásos, sem a szocialista csoport utcanevei között nem szerepel, például *Edison u., Puskin u.* stb.

AZ UTCANÉVADÁS RENDSZERE

Névtani megközelítés

Az utcanév már szerkezeti egyöntetűségével is kitűnik a többi névfajta közül. Előtagja legtöbbször személynév, fogalom vagy tárgy, utótagja utca jelentésű közszó. A kivételek legtöbbször történeti hagyományban gyökereznek, például: *Alvég, Felvég, Tabán*. Az utcanév tartós közlemény (Kloskowska 1978:231).

Az első akadémiai szabályzat meg sem említi a közterületek neveit. A múlt században ezeket csak akkor kezdték nagybetűvel, ha az előtag személynév volt, egyébként kisbetűvel írták, mert nem is kezelték igazi tulajdonnévként. Az utca szót a korai forrásokban *wcza*, majd *utsza*, a századforduló táján *utcza* alakban írták és kötőjellel kapcsolták az előtte álló elemhez. Egy rövid ideig gyakran előfordult a kiejtést követő *ucca* is. A tér kifejezést kezdetben egybeírták az előtaggal, később az elnevezés minden tagja közé kötőjelet tettek. 1901-től kellett nagybetűvel kezdeni az utca-neveket, akár tulajdonnév, akár köznévi volt az előtag. A többféle – sokszor egymásnak is ellentmondó – szabályozás miatt változatos formákra és kivételekre bukkanhatunk (Hőnyi 1993:150–153). A dolgozatban mindig az adott forrás írásmódját használom, akkor is, ha nem szó szerint idézek.

A természetes utcanevek vizsgálatakor Lőrincze Lajos arra mutat rá, hogy a közösség nem tulajdonnevet akart adni a megnevezéssel, hanem csupán meg akarta különböztetni azt egy másiktól (Lőrincze 1967:23). Ezek a nevek gyakran információs, leíró értékűek (motiváltak) voltak, bár sokszor csak múltbeli állapotra utaltak, például: *Malom utca, Templom*

tér, Pesti út stb. A helységek területi növekedésekor az is előfordult, hogy a külterületi név vált utcanevévé, például: *Tó szer, Zab szer*. Később fokozatosan túlsúlyba kerültek a motívátlan nevek.

A mesterséges utcaneveket már a hivatal adta, bár a régi sok helyütt még tovább élt. Gyakorivá vált a személyekről való elnevezés, szimbolikus fogalmak is névadók lettek, és növényekről, állatokról, foglalkozásokról, szerszámokról stb. is neveztek el köztereket. A kezdeti, népi eredetű azonosító-megkülönböztető funkciót tehát felváltotta a legtöbbször személynévi „emlékeztető funkció” (J. Soltész 1979:124). Ez – a régi hagyományoktól eltérően – valakinek az emlékét kívánja fenntartani, megörökíteni. Társadalmi-történeti szempontból a mesterséges utcanevéadásnak ez a motívuma válik majd a legnagyobb hatásúvá.

Hogy milyen a jó utcanev, azt szinte lehetetlen meghatározni. Az onomasztika irodalma is inkább azt emeli ki, hogy mi ronthatja el, mire kell ügyelniük az elnevezőknek. A rövid utcanev szerencsésebb. Nyelvünk a kötött szókapcsolatokban akaratlanul is ritmikus beszédre, többnyire teljes ütemek alkotására törekszik. Gyakorlati szempontból sem megfelelő a hosszú elnevezés, mert nehézkes, bonyodalmas (Hajdú 1986:94). A jól megválasztott utcanev eligazító jellegű, természetes irányjelző: *Hatvani út, Fürdő utca, Rév köz* stb. „Vitatható, hogy van-e értelme utcáknak és helységeknek doktori címet adni...” (J. Soltész 1979:128). Mégis gyakran előfordul: Győr egyik utcája *Dr. Kovács Pál u.*, Székesfehérvárott van *Dr. Koch László u.*, Vácon *Dr. Csányi László körút*. Ma már természetes, hogy csak elvéve vannak nemesi rangot tartalmazó utcaneveink. A birtokos szerkezetet is jobb elkerülni, mert legtöbbször hosszú és bonyolult. Nehézkes volt például toldalékolni a *Vörös Hadsereg útja, Népköztársaság útja, Népek barátságának útja* alakokat. A nevezetes dátumokat viselő utcanev komikum forrása is lehet, mert címzescor két vagy több számnevet is tartalmazhat. (Képzeljünk el egy ilyen levélcímet: *Április 4 u. 3., 2. em. 1.*) A nehezen kiejthető, idegen személynevet tartalmazó utcanev még az előzőnél is furcsább következménnyel járhat. A Pest Megyei Hírlap különkiadása 1988-ban így írt erről: „Kisvácott az a történet járja, hogy a környékbeliek Mária Teréziának nevezik a *Maurice Thorez utcát*, azt gondolván, hogy így írják a sok-sok éve élt királynő nevét. »Másképp írom, másképp mondom« – szól az általános iskolában belékn sulykolt szabály, és úgy látszik, arrafelé az emberek erősebbek nyelvtanból, mint a munkásmozgalom történetéből...”³

Az utcanevek rendszerét a névtani írások többféleképpen is csoportosítják. A legegyszerűbb a fentebb már említett két alapkategóriát használja, azaz a természetes és mesterséges elkülönítését. Egy másik tipológia már részletesebb, de így is csak a főbb csoportok szerepelnek benne: személynevek, földrajzi nevek, az utca tulajdonsága, az emberi környezet, embercsoport, elvont fogalom, nevezetes dátum (N. Császi 1993:81). A harmadik a név eredete szerint csoportosít, szerzője a tolnai utcanevek változása kapcsán alkalmazta: személynév, keresztnév, népcsoportnév, keresztény hit és hitvilág, államiság, munkásmozgalom, foglalkozás, emberi alkotások, földrajzi név, természeti környezet, tulajdonságra utalás, meghatározhatatlan (Vadas 1993:307).

Szociálpszichológiai megközelítés

Minden utcanevéadás valamilyen konkrét szituációhoz köthető, amely az adott társadalom valóságának része. Ha az elnevezés tartós, hosszú életű, akkor a későbbi korok számára is megőriz egy szeletkét ebből a – közben történelmi tényé váló – valóságból. Ha megváltoztatják a nevet, az is árulkodik az átkeresztelés alatti, de az azelőtti időszakról is.

A névadásnak sajátos szociológiai, szociálpszichológiai vetületei lehetnek.

Névadományozáskor: A helytörténeti hagyományok megőrzése vagy megszegése, a rendszerre való törekvés vagy az ötletszerűség, az ideológiai-politikai szempontok érvényesülésének foka és mikéntje, az esztétikai tényezők, az emocionális, hangulati elemek figyelembe vétele, vagy annak elmulasztása stb. okozhat megalégedettséget, de ellenérzéseket és egyéb problémákat is. Például más-más a hatása, ha egy új lakótelepen, vagy a városközpontban neveznek el egy olyan személyről utcát, aki az uralkodó ideológia reprezentáns alakja.

Utcanév-változtatáskor: A fentiek mindegyike itt is megemlíthető. Leggyakrabban azonban az ideológiai-politikai szempont érvényesül. A névszépítés is előfordulhat; nem ritkán valamilyen aktualitás vagy évforduló is motiválhatja. Például az ottlakók akár kezdeményezői is lehetnek, ha nem tartják elég szépek utcájuk nevét.

Névvisszaadáskor: A történelmi múlt megbecsülésének, a hagyományos név megmentésének szándékától vezérelve kezdeményezhetik. Ha előzőleg az utcának több neve is volt, akkor fontossá válhat, hogy a döntéshozók mennyire veszik figyelembe a helytörténetesek, a szakemberek véleményét.

Kétségkívül a személyekről elnevezett utcák és terek vetik fel a legtöbb problémát. Az európai kultúrában ennek több évszázados hagyományai vannak. Mondhatni, szinte természetes és illő, hogy ha valamelyik településen nemzeti nagyság született, lakott vagy tevékenykedett, akkor ott az utódok közterületet nevezzenek el róla. Az ellen sem lehet kifogásunk, ha a helységgel egykoron szoros kapcsolatban álló, azért sokat tett, de országon nem ismert alakot ér ez a megtiszteltetés. Sokak szerint azonban sajnálatos, hogy a mesterséges neveknek ez a típusa túlságosan elburjánzott (Kálmán 1967:182), ugyanis gyakran nagyon régi, népi elnevezéseket szorított ki, s ez a tendencia máig sem zárult le. Az emlékeztető név bizonyos határok között fontos és értékes, ám sokszor zavar okozója is. Akkor például, amikor nem csupán elnevezni akarnak, hanem egy személynévhez, vagy ideológiai töltésű fogalomhoz keresnek utcát, teret stb. Ha személyről van szó, akkor a „Jár neki egy utca”, „Ne maradjon utca nélkül”-féle érvelést hangoztatják az el- és átkeresztelők.

Speciális eset az, amikor élő személyről neveznek el közterületet. A természetes névadás korában gyakran megtörtént, hogy egy ottlakó nevével különböztették meg egy másiktól a névtelen utcát. Ez azonban „rugalmas” volt, s nem kötelező érvényű. Szabó Pál *Szakadék* című regényének egy részlete szépen ábrázolja ezt: „Az utca alig volt utcának nevezhető, mert az egyik oldalon urasági épületek, tisztalakások, műhelyek sorakoztak, csak a másik oldalon laktak parasztemberek. Ennek az utcának még neve sem volt. Úgy mondták csak, hogy arra ni, Aranyos Bajiék felé, vagy pedig úgy, hogy félgatyaszár-utca...” (Szabó 1964:9).

Mennyire más azonban, ha a fennálló hatalom fontos (netán vezető) személyiségéről neveznek el közterületet! Ezt többnyire „mély tisztelettel” adják, és „egyhangú lelkesedéssel”, ünnepek közepette szavazzák meg az illetékesek. Országszerte neveztek el még életében *Ferenc József*ről, *Horthy Miklós*ról, *Rákosi Mátya*sról, *Sztálin*ről, valamint helyi kiskirályokról utcákat, tereket. Legtöbbször bebizonyosodott azonban, hogy a kiválónak, példaképnek kikáltott személy méltatlan volt erre.

Most lássunk egy újabb dimenziót. Az utcanévadás aktusa sok embert érint, az ott élőket leginkább, de a velük kapcsolatban lévőket, és persze az elnevezőket is. Sokan érzelmileg is kötődnek utcájuk nevéhez. Megszokták, szépek tartják, magukénak érzik. Ezt sok apró jel összessége bizonyíthatja: büszkén hangoztatják, többet tudnak az utcanévadóról, nem tévesztik el a helyesírását stb. Mindezek társadalmi jelentősége abban áll, hogy az azonosulás hiánya az elfogadás gátja lehet.

Hogyan érinti az utcanév az elnevezőket? Ők szerepet töltenek be, amelyhez sajátos jogok és köteleességek, magatartási elvárások kapcsolódnak. Mivel a helyi és/vagy központi

hatalom képviselői, a sok lehetséges utcanév közül nem ritkán a hatalomnak (is) megfelelő választják ki. Természetesen az ottlakók igénye sem lehet közömbös számukra. Némelyik elnevező szerepküldetést is érez. Aki részese az utcanévadás folyamatának, annak azonosulnia kell az elnevezéssel. Ha ez nincsen így, akkor nem végzi becsülettel a dolgát. Így a névadó gyakran azzal a szándékkal nevez el vagy ad nevet vissza, hogy maradandót alkot. Úgy véli, hogy véglegesít egy addig megoldatlan, vagy rosszul megoldott problémát. Ám rá is vonatkozik, hogy saját korának ideológiája vagy divatja csupán „... a tartósság pszichológiai csillogásával ruház fel” (Simmel 1973:503).

Történeti megközelítés

Az utcanévadásnak jól elkülöníthető történeti korszakai vannak. Kálnási Árpád periodizációját azzal a megszorítással veszem át, hogy a településenkénti lehetőség vagy szükségszerűség miatt – főleg az első korszak végén – eltérések is előfordulnak (Kálnási 1995:55–61).

A természetes utcanévadás kora. Kálnási ezt a periódust a legrégebbi időktől kb. az első világháború végéig datálja. Szerinte ekkor a közigazgatás még csak átveszi a népi neveket, új elnevezéseket nem vagy csak elvétve alkot. Ám például Esztergomban már 1820-ban (Pifkó 1990:17), Szegeden 1848-ban (Péter 1974:13), Vácott 1888-ban (Tragor 1918:22) volt egy, az egész várost átfogó utcanévrendezés.

A hivatalos utcanévadás. Első szakasza a világháború végétől 1945-ig terjedő időszak. Természetes eredetű névadás akad még, de mindenütt megjelenik a hivatalos, s az válik rendszeressé. Ezen időszakban túlsúlyba kerülnek a személynévi előtagú utcanevek. De kiről neveztek el utcákat? Történelmünk nagy alakjairól, a korszak világnézetét kifejezőkről, korabeli politikai vezetőkről. A magyar nemzeti identitást erősítő ideológia személyei kerültek tehát előtérbe. A korszak végén már sok helyi hírességről is neveztek el utcát.

A hivatalos utcanévadás második szakasza 1945-től 1989/90-ig, a rendszerváltozásig tartott. Ekkor lényeges névállomány-változás ment végbe mindenhol. Kálnási két periódust különít el, az 1945–1956 és az 1956–1990 közöttit. Az előbbiben az akkor haladónak tartott alakok, valamint az új, kötelező ideológia eszméjét, fogalmait megörökítő utcanevek domináltak; az utóbbiban megszüntették a személyi kultuszra utaló neveket, s azokat többnyire 1956 kommunista áldozatainak nevére változtatták.

A harmadik szakasz a rendszerváltástól napjainkig eltelt néhány évet öleli fel, döntően azonban 1990-re és 1991-re korlátozódik. Szinte egyöntetűen az előző korszak neveit változtatták meg, tehát eltűntek a szocializmusra és annak szimbólumrendszerére utaló elnevezések.

VÁROSOK ÉS UTCANEVEK

A datgyűjtő munkám során 30 városi rangú település polgármesteri hivatalától kérttem levélben adatokat az 1988 és 1995 közötti utcanév-változtatásokról. Négy híján válaszoltak is, így végül is Fejér és Heves kivételével minden megye egy-két helységének névátkeresztelési eljárásait tanulmányozhattam.⁴ Sajnos a legtöbb település csak a változtatásokat küldte el, a teljes utcanévjegyzéket nem.

A rendszerváltozás utcaneveket érintő hatásai a mintában szereplő települések mind-egyikét érintették, kivéve *Balmazújvárost*. Ez szinte hihetetlennek tűnt, de egy újabb

levélváltás után megtudtam, hogy ott „...sem az előző, sem a jelenlegi képviselőtestület utcanév-változtatásról nem döntött”.⁵ Az elküldött várostérképből kiderült, hogy Balmazújvárosban jelenleg is van *Hámán Kató u.*, *Kilián György u.*, *Kun Béla u.*, *Latinka Sándor u.*, *Mező Imre u.*, *Rajk László u.*, *Rózsa Ferenc u.*, *Rudas László u.*, *Ságvári Endre u.*, *Szamuely Tibor u.* és *Zalka Máté u.* Egyet kell értenünk Kálnási Árpáddal, aki az ilyen helyzetről ezt írja: „Tudathasadásos állapot ez. Különösen a felnövekvő nemzedék nevelésében jelenthet gondokat, ha az ifjúság utcanevekben látja megörökítve *Lenin* vagy *Kun Béla*, *Münnich Ferenc*, *Szamuely Tibor* stb. emlékét.” (Kálnási 1995:61.)

A többi helységben viszont ez időben számos utcanév-változtatásról döntöttek. A legtöbb 1991-ben és 1992-ben volt, de néhol már 1988-ban elkezdtek a korrigálást.

A változó nevek kevésbé érintették az utótagokat (*utca*, *út*, *tér*, *köz*, *sor*, *fasor* stb.), sokkal inkább a politikai-ideológiai töltésű előtagokat. A névcserék – számukat tekintve – nagy szóródást mutatnak. A legkevesebb Pakson volt, mindössze 5 db, Kőrmenden is csak 6. A legtöbb Ózdon fordult elő, 84 db, de ebből egy tucat csak az utótag módosításából állt. A nagyobb kiterjedésű és lélekszámú Győrben 68 közterület nevét keresztelték át. A megkérdézett településeken átlagosan 28 utcanév-változtatásról döntöttek.

Kereken hatvan **ideológiailag indifferens** utcanév változott meg, városonként különböző mértékben. A helységek harmadában egyet sem, a többiben is csak néhány ilyet cseréltek fel. Két kiugró eltérést tapasztaltam: Szolnokon 7, Ózdon 17 indifferens utcanévet változtattak meg. Az esetek többségében az indifferensből egy másik indifferens elnevezés született. Néhány szolnoki példa: *Meder u.* → *Büge u.*, *Úriszabó utca* → *Himba u.*, *Pipacs u.* → *Pillangó u.*, *Zápor u.* → *Árok u.* Íme Ózdon két érdekesség: *Alsóhegy sor* → *Kisamerika sor*, *Felsőhegy sor* → *Nagyamerika u.* Néhány egyéb példa: *Fenek u.* → *Ősz u.* Orosházán, *Űrhajós u.* → *Harmat u.* Hajdúböszörményben, *Pinnyédi Kertalja út* → *Napfény u.* Győrött. Nagyjából egyenlő arányban fordult elő, hogy indifferensből vallási vagy nemzeti utcanév lett. Az előzőre példa a *Pozsonyi út* → *Szent Mihály u.* Sopronban, az *Akadémia u.* → *Kápolna u.* Jászberényben; az utóbbira pedig, hogy a *Hajdú utcát* a *Bláthy Ottó utcához* csatolták Tatán, a *László út* a *Tárnoki úttal Szent László út* lett Győrben. Indifferensből magyar kategóriájúvá is változtattak néhány elnevezést, például: *Nád u.* → *Kaán Károly u.* Szolnokon, Komlón pedig *Csizmadia u.* → *Engel Adolf u.* Nemzetközi vagy szocialista nevet egyetlenegy utca sem kapott.

A rendszerváltozás előtt a települések névanyagában mindenütt csekély volt a **vallásos** utcanévek aránya. A mintában szereplő városokban nem is változtatták meg ezeket, mindössze Sopronban akadt két – csak részbeni – kivétel. A *Becht Rezső utat* 1991 áprilisában *Szent Margit útra* keresztelték át, néhány hónap múlva azonban az egyik szakasza visszakapta előző nevét. A *Tempлом utca* egyik leágazása pedig *Bűnker János Rajnárd köz* lett. Mindkét esetben megmaradt tehát a vallásos utcanév is.

A **nemzeti** kategóriába sorolt fogalmak közül leggyakrabban a *Köztársaság út* (*utca*, *tér*) neve változott. Ideológiailag indifferens lett belőle Győrben: *Bécsi kapu tér*; vallásos Jászberényben: *Szentháromság tér* és Nagykanizsán: *Kápolna tér*; nemzeti Szolnokon: *Béla király utca*; magyar Makón: *Náray Lajos u.* Ezek valószínűleg névvisszaadások. Néhány más városban nem változott a *Köztársaság út* neve.

A személynévi előtagú nemzeti utcanéveknél is gyakoriak a névvisszaadások. *Bajcsy-Zsilinszky u.* → *Pázmány Péter u.* Esztergomban, *Bajcsy-Zsilinszky u.* → *Lonovics sugárút* Makón, *Bolyai u.* → *Színház köz* Sátoraljaújhelyen, *Dózsa György u.* → *Úri u.* Makón, *Dózsa György tér* → *Szent Flórián tér* Nagykanizsán, *József Attila tér* → *Szentkúti tér* Jászberényben, *Károlyi Mihály u.* → *Julianus barát u.* Esztergomban, *Kiss János tábor-*

nok u. → *Erdélyi püspök u.* Makón, *Martinovics Ignác tér* → *Apor Vilmos püspök tere* Győrött, *Táncsics Mihály u.* → *Teleki László u.* Balassagyarmaton, *Thököly u.* → *Szent György u.* Esztergomban stb. Előfordult, hogy csak egy-egy szakasz neve változott. Például Jászberényben az *Ady Endre út* vége lett *Borsóhalmi út*, az eszergomi *Károlyi Mihály utcának* csak egy részét keresztelték át (lásd fentebb), a másik fele továbbra is az első köztársasági elnök nevét viseli.

Névcserével együttjáró változtatások: *I. István u.* → *Sturmán u.*, ugyanakkor *Latinka Sándor u.* → *Szent István u.* Ózdon; *Széchenyi u.* → *Vásárhelyi u.*, de a *Lenin tér* kapta a legnagyobb magyar nevét Makón. Komlón a *Kossuth tér* visszanyerte motivált-népi nevét, de a *Kossuth utca* megmaradt.

Egy másik variáns az, amikor a névviselet nem érinti a módosulás: *Bem József tér* → *Bem tér*, *Dessewffy Aurél u.* → *Dessewffy u.* Győrben; *I. István király u.* → *Szent István u.* Orosházán.

A harminc, nemzeti csoportba sorolt elnevezés egyharmada vallásos utcanévre változott, a többi pedig nagyjából egyenlő arányban indifferenssé, nemzetivé és magyar kategóriájúvá. Nemzetközivé és szocialistává egy sem.

A magyar utcanévcsoport változása minimális. Az átkeresztelt teljes névanyagnak csupán 2 százaléka tartozik ebbe a típusba. Ennél csak a megváltoztatott vallásos utcanévek aránya kisebb. Kevés a nemzetközi kategóriájú utcanév-csere is. A külföldi (nem szocialista és nem a vallási csoportba sorolható) személyekről elnevezett közterületek nagyrésze 1945 és 1990 között orosz (szovjetunióbeli) hírességről kapta a nevét. A rendszerváltozás után a külföldiek közül főleg őket érintette az utcanév-változtatás. *Gorkij*, *Puskin*, → *Tyereskova*, *Makarenko*, → *Gagarin* nevét cserélték fel a leggyakrabban. (A szovjet úrhajós emlékéért Kisvárdán továbbra is őrzi egy utca.) A *Micsurin u.* neve is eltűnt Kaposváron. Nem található már meg a *Gutenberg tér* Szolnokon, a *Lumumba u.* Tatán, a *Pablo Neruda u.* Győrben, a *Rosenberg u.* Szentesen. Ezek egyenlő arányban váltak indifferens és magyar utcaelnevezésekké, kisebb részben nemzetiekké. Csak egy lett vallásos, szocialista egy sem.

A szocialista csoportba tartozó közterületek nevei majd mindenütt eltűntek, ezért célszerű főbb típusait sorra venni.

– Az idegen személynevekből alakult utcanévek rendjéből a munkásmozgalmi vezetők szinte kivétel nélkül kikerültek, így *Beloianisz*, *Dimitrov*, *Marx*, *Engels*, *Lenin*. Ők együtt korábban 53 közterület „névadói” voltak. Erre a sorsra jutottak a szovjet tábornokok is: *Malinovszkij*, *Sarohin*, *Tolbucchin*, valamint a partizánlány, *Zója* is.

– A századvégi szociáldemokrata mozgalom jelentős személyiségeiről elnevezettek közül a legtöbb helyen *Alpári Gyula*, *Bacsó Béla*, *Koltói Anna*, *Landler Jenő*, *Somogyi Béla* táblája is lekerült a házak falairól. Szentesen nem változott meg a *Bacsóról* és *Somogyiról* elnevezett utca neve, Ózdon pedig van még *Frankel Leó u.*, őrizzvén az egyik legkorábbi munkásvezető nevét.

– A tanácsköztársaság, az illegális kommunista és az ellenállási mozgalom alakjainak nevét viselő utcákat-tereket szinte kivétel nélkül átkeresztelték, így a következő nevek gyakorlatilag teljesen eltűntek a közterületekről: *Asztalos János*, *Braun Éva*, *Fürst Sándor*, *Hámán Kató*, *Karikás Frigyes*, *Kilián György*, *Korvin Ottó*, *Kun Béla*, *Latinka Sándor*, *Martos Flóra*, *Mező Imre*, *Nógrádi Sándor*, *Münnich Ferenc*, *Révai József*, *Rózsa Ferenc*, *Rudas László*, *Ságvári Endre*, *Sallai Imre*, *Schönherz Zoltán*, *Szamuely Tibor*, *Zalka Máté*.

– Nem került el a revízió a településsel kapcsolatban álló baloldali személyeket sem. A 26 városban 148 ilyen változtatást rekonstruáltam.

– Az eszmék, fogalmak, események, szervezetek kategóriájában az általános emberi értékekre utaló *Béke, Szabadság, Testvériség* nevek esetében is előfordul a változás. Jóval nagyobb, szinte teljes körű viszont a változás a „szocialista társadalmi rend”-hez kötődő nevekben. Az *Április 4.* és a *November 7.* együtt 22-szer változott meg. A többi, ilyen típusba sorolt utcanev: *Felszabadulás, Vörös Hadsereg, Tanácsköztársaság, Néphadsereg, Úttörő, Tanácsház, Vörös Október, Vörös Csillag, Munkásőr, Szabad Május, Ifjú Gárda, Partizán, Felszabadítók, Új Március, Tizenkilences, Vöröshajnal.*

A megváltoztatott utcanevek csoportosítását az eredeti név típusa szerint az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A mintában szereplő 26 város megváltoztatott utcanevei a névcsere előtt

	indifferens	vallásos	nemzeti	magyar	nemzetközi	szocialista
n = 729	60	2	30	14	24	599
%	8	0,5	4	2	3	82,5

Milyenek lettek az új vagy régi-új utcanevek?

Az **ideológiailag indifferens** elnevezések száma a legtöbb. Negyvenegy százalék tartozik ebbe a kategóriába. A változtatások eredményeként létrejött nagy számarány két ok miatt ilyen nagy. Egyrészt a (főleg szocialista) régi név helyett semleges, olykor motivált utcaneveket adtak. Kaposváron a *Lewin Samu utat Óvoda u.* és a *December 2. utat Kemping u.* váltotta fel, Cegléden a *Marx Károly u.* helyett *Múzeum u.*, Nagykanizsán a *Makarenko utca* helyett *Iskola u.* olvasható. Virágokról gyakran neveztek el közterületeket, például Jászberényben *Munkásőr u.* → *Gyöngyvirág u.*, Makón *Úttörő u.* ® *Hóvirág u.*, Győr-Újvárosban *Élmunkás u.* → *Muskátli u.* és *Vörös Október u.* → *Viola u.*

Az új önkormányzatok képviselő-testületei közül sokan törekedtek arra is, hogy fellevenítsék, esetleg gyarapítsák a településük régi hangulatát, földrajzi sajátosságát őrző neveket. Néhány névcsere, amely ennek szellemében született: Békéscsabán *Ságvári Endre u.* → *Kis Tabán u.*, Cegléden *Örkényi u.* → *Szérűskert u.*, Esztergomban *Lenin sétány* → *Kis-Duna sétány*, Győrött *Szamuely park* → *Malom liget*, Jászberényben *Kókai László u.* → *Négyzállás u.*, Kiskunhalason *Huber Oszkár u.* → *Számadó u.* és *Zalka Máté u.* → *Bükkönyös u.*, Kisvárdán *Kun Béla u.* → *Serház u.*, Komlón *Lenin tér* → *Városház tér*, Makón *Diós Sándor u.* → *Cédulaház u.*, Ózdon *Fürst Sándor u.* → *Kiserdőalja u.*, Sopronban *Szabadság körút* → *Lőver körút*, Szolnokon *Szabadság u.* → *Sóház u.*

Két városban a megváltoztatott utcaneveken belül különösen magas az indifferens elnevezések aránya. Várpalotán az új nevek több mint fele tartozik közéjük, Cegléden pedig a háromnegyed részük. A Békéscsaba belterületén található névtelen utcákat kizárólag ideológia-mentes nevekkkel látták el.

A **vallásos** kategóriájuk között nagyjából hasonló arányban fordulnak elő fogalmak, egyházi intézmények, illetve személynévi előtagúak. Az előbbiekre példa a motivált, vagy egykoron motivációs értékkel bíró *Templom, Nagytemplom, Újtemplom, Kálvária, Kápolna, Zárda, Szentháromság, Kereszt, Kálvineum, Imaház, Ferencsek, Piarista, Irgalmas, Egyház, Papi* stb. A jellegzetes egyházi személyeket *Mária, Szent György, Szent János, Szent Pál*, az egyéb szenteket *Erzsébet, Ferenc, Flórián, Gál, József, Konstantin, Lőrinc, Margit, Mihály, Rókus, Tamás*, a püspököket *Mindszenty, Apor Vilmos, Erdélyi, Szabó,*

Simor János képviseli. *Kálvinról* Nagykanizsán neveztek el utcát. A vallásos kategóriába sorolható utcanevek a megváltoztatott elnevezéseknek a 10 százalékát sem érik el. Négy városban egyáltalán nem adtak ilyen fajtájú neveket: Békéscsaba belterületén, Cegléden, Nagykőrösön és Várpalotán. További 12 településen csak egyet vagy kettőt, Jászberényben viszont nyolcat, a legtöbbet Esztergomban: városért sokat tett érsekekről elnevezettek is idesorolva összesen tizennégy vallásos utcanevvel lett több a Duna-parti városban.

Sajátos átmenetet alkot a vallási és a nemzeti kategória között *Imre herceg*, akiről 13 településen neveztek el közterületet. Ez az esetek többségében névvisszaadás lehetett, mert államalapító királyunk fiáról a Szent Imre jubiláris évben sok helyütt neveztek el közterületet, például Esztergomban (Pifkó 1990:2), Szegeden (Péter 1974:28) és Vácon is. Nevét többféleképpen is jelölik az utcanevtáblákon: *Szent Imre*, *Szent Imre herceg*, *Imre herceg*. Árpád-házi királyaink közül a szintén szentté avatott uralkodóinkat (*István*, *László*) sorolhatjuk ebbe az átmeneti kategóriába, de a csoportosításoknál mindhármukat a nemzetiek közé helyeztem.

A rendszerváltozással járó nemzettudat erősödését jelzi, hogy kiemelkedő történelmi alakjaink a honfoglalástól kezdődően szinte a 20. század végéig reprezentálják múltunkat az új utcanevek adományozásakor és a névvisszaadáskor. A krónikákban szereplő legendás *Csaba királyfi u.* Hajdúböszörményben a sejtelmes múltat idézi. A *Csanád vezér u.*, *Zsolt vezér u.* és *Géza fejedelem u.* az államalapítás előtti időszakra utal. A fentebb említett *István*on és *Lászlón* kívül az Árpád-házi uralkodók közül *Béla királyról* neveztek el még utcát. Az Anjou-házat *Károly Róbert* képviseli Szolnokon, a Hunyadiak korát *Szilágyi Erzsébet* és fia, kétféle írásmódban is – *Hunyadi Mátyás* és *Mátyás király* –, valamint *Kinizsi Pál* és *Magyar Balázs*. A 16. és 17. századot *Báthori István* és *Bethlen Gábor* idézi fel. *Zrínyi Miklósról* és *Rákóczi Ferencről* is neveztek el utcákat. A reformkor, 1848 és 1849 emlékét *Batthyány Lajos*, *Kossuth Lajos*, *Deák Ferenc*, *Széchenyi István*, *Táncsics Mihály*, *Bem József*, *Pöltenberg Ernő*, *Március 15. u.* vagy *tér* és az *Aradi vértanúk útja* őrzi. *Teleki Lászlóról* hét településen neveztek el utcát. A dualizmus alakjai közül *Erzsébet királyné* neve hat városban került fel az utcanevtáblákra, *Baross Gáboré* ötben. Jászberényben *Apponyi tér* elnevezést adtak, Kaposváron a hosszabb formát választották: *Gróf Apponyi Albert utca*. Esztergomban a budapesti névvel megegyező *Andrássy út*, Sárospatakon *Andrássy Gyula utca* született. 1918-ra csak az esztergomi *Károlyi Mihály u.* emlékeztet. A két világháború közötti időszakot politikusok nem, viszont költők, írók, művészek nagy számban reprezentálják. Az 1945 utáni politikusok közül a kommunistából nemzeti hőssé vált *Nagy Imrét*, a második köztársaság elnökét, *Tildy Zoltánt*, valamint *Bibó Istvánt* érte az a megtiszteltetés, hogy az utódok utcát neveztek el róluk. A legtöbb nemzeti utcanevet Ózdon adták (tizenhatot), ez az ottani átkeresztelések majdnem húsz százaléka. Pakson, Cegléden és Kiskunhalason viszont csak két ilyen kategóriába sorolható új közterület született. A változtatások többsége természetesen személynévi előtagú utcanevet eredményezett. A kivételek nagyrészt nevezetes dátumok, Nagykőrösön például a négyből kettő ilyen: *Március 15-e u.* és *Október 23. tér*. Itt jegyzem meg, hogy az utcanev-változtatások folyamán a nemzeti kategóriába sorolt elnevezések száma viszonylag kevés, mivel ezek többségét korábban sem változtatták meg. Nem véletlen tehát, hogy 1990 után kevés *Rákóczi út*, *Kossuth utca*, *Deák Ferenc tér* stb. létesült, hiszen ilyenek voltak már szinte minden településen.

Az írókat, költőket huszonnégyen reprezentálják vizsgálati mintánkban. Közülük sokan már korábban is „megszokott utcanevadók” voltak, de bizonyonnan először neveztek el utcát a települések nem kis részén *Illyés Gyuláról*, *Németh Lászlóról*, *Déry Tibortól*, *Kodolányi Jánosról*, *Örkény Istvánról*. A zenészeket, zeneszerzőket *Kodály Zoltán*, *Bartók*, *Egressy Béni*, *Liszt Ferenc* és *Dankó Pista* képviseli; a festőművészeket pedig *Egry József*, *Munkácsy*

és *Zichy Mihály*. A nemzet csalogányáról, *Blaha Lujzár*ról és a szobrászművész *Borsos Miklósról* is neveztek el utcát.

A helytörténeti jelentőséggel bíró személyek közül (**magyar** kategória) 185 emléket őriz egy-egy közterület. Az átkeresztelt utcaneveknek majdnem a negyedéről van szó. A rendszerváltás utáni névadás egyik jellegzetessége, hogy emléket állít a települések életében fontos szerepet játszott polgároknak. Az előző korszakban jórészt csak a helyi kommunista mártírokról és a munkásmozgalom hírességeiről emlékeztek meg ily módon, vagy gyakran az ő nevük váltotta fel a városokkal egykoron szoros kapcsolatban lévőket. Esztergomban 1990-től *Angyal János* útfelügyező emléket őrizi az *Angyal utca*, a volt kályhagyárosét a *Magyary László utca*, az egykori díszpolgárét a *Majer István út*, a hajdani esztergomi várkapitányét a *Sissay köz*, a 48-as honvédfőhadnagy, későbbi városbíróét a *Rényi Rezső utca*. A várpalotai várostörténetben kiemelkedő szerepet játszott személyekre emlékeztet a *Korompay Lajos u.*, a *Pálffy Tamás u.*, a *Rutsek Pál u.*, az *Újlaky út*, a *Zalai György u.*, a *Zichy Imre u.* és a *Waldstein János út*.

Az utcanév-változtatások során a **nemzetközi** kategóriába tartozó nevet nem adtak egyetlen közterületnek sem a tanulmányozott településeken. Új **szocialista** elnevezés is csak egyetlenegy született a tárgyalt időszakban. A *Május 1. utca* Komlón a volt *Április 4. u.* egyik szakasza lett. (A régiek közül is csak elvéve maradt néhány, például Balmazújvároson, valamint a korábban már szintén említett *Frankel Leó u.*, *Bacsó Béla u.* és *Somogyi Béla u.*)

A megváltoztatott utcanevek csoportosítását a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

A mintában szereplő 26 város utcaneveinek típusa a névváltoztatás után (százalékban)

	indifferens	vallásos	nemzeti	magyar	nemzetközi	szocialista
n = 752	308	70	188	185	0	1
%	41	9	25	24,5	0	0,5

A régi és az új utcanév között legtöbbször semmiféle alaki és jelentésbeli kapcsolatot nem találni. Vannak azonban kivételek is. Így például többször is előfordult a névtest nagyobb részének vagy egészének megtartása. Ezt részleges névátmentésnek is tekinthetjük. Hogy ez mennyire helyes vagy helytelen, azt nehéz eldönteni. A névtani szakirodalom megítélése sem egységes ebben a kérdésben. Van aki szerencsés megoldásnak tartja (J. Soltész 1979:126), mások pedig „...kissé fantáziátlannak...” (Kálnási 1995:58). A *Rózsa Ferenc utca* → *Rózsa u.* a vizsgált települések egyötödében fordult elő, a *Mező Imre u.* → *Mező u.* is többször. A *Szántó Imre u.* → *Szántó u.* Kaposváron, a *Révész Géza u.* → *Révész u.* Sátoraljaújhelyen, a *Karikás Frigyes út* → *Karikás u.* Szolnokon. A névváltoztatás legenyhébb foka, amikor csak egyetlen betű cseréje (esetleg betoldása vagy elvétele) következik be. Ez történt például Ózdon: *Révai József u.* → *Révay József u.* Az előző kettő elegye a *Korvin Ottó u.* → *Corvin u.* cseréje Nagykanizsán. Két betű, vagy egy szótag cseréje sem ritkaság. Tatán a *Lovas László utcát* → *Lovassy László utcára* változtatták. Az első és a negyedik eset ötvözete például a *Cser József u.* → *Cserje u.* Makón. Jelentésbeli hasonlóság van a sárospataki *Néphadsereg u.* → *Honvéd u.* között. Ezen kategóriák közé tartozik a névviselőt nem érintő változás is. A váci *Rácz Pali u.* → *Rácz Pál u.* ellentette a tatai *Dankó*

István u. → *Dankó Pista u.* Balassagyarmaton a régi utcanevből csak a *Doktor* szót hagyták el: *Kenessey Albert u.*, *Bartha Elemér u.*, *Sántha Kálmán u.*

A nőkről elnevezett utcák száma nagyon kevés. Valószínűleg tudatos volt a *Hámán Kató u.* *Szilágyi Erzsébet u.* és a *Hámán Kató u. Mária u.* cseréje Sárospatakon és Nagykanizsán, azaz a megváltoztatott utca továbbra is nőről kapta a nevét.

Komlón, Orosházán, Sárospatakon és Várpalotán egy nevezetes dátum helyett egy másik dátumról neveztek el közterületet: *Április 4. u.* → *Május 1. u.*, *Március 8. tér* → *Március 15. tér*, *Április 4. u.* → *Október 23. tér*, *Április 4. u.* → *Március 15. u.*

Vadas Ferenc, aki Tolna megyében 34 település közterületi neveinek 1988–1993 közötti változásait elemezte, kutatásaiban kimutatta, hogy az ottani, személynevekből alakult utcanevek száma majdnem 30 százalékkal csökkent. A 115 utcanevből a változtatások előtt 83 volt személynév, utána viszont csak 50. Vadas az utóneveket, a keresztény hit és hitvilág személyeit külön kategóriaként kezelte, de ha nem így csoportosít, a tendencia akkor sem, csak az arányok módosultak volna némiképp (Vadas 1993:307).

Ezt a névtani szempontból kedvező folyamatot a 26 város adatainak tanulmányozásakor én is tapasztaltam. 544 személynévi előtagú utcanevet változtattak meg, s csak 399 maradt ilyen fajtájú, azaz majdnem 30 százalékos a csökkenés (az utónevek, valamint a keresztény hitvilág személyeivel együtt). Ha Vadas kissé megváltoztatott kategóriáiba helyezem el saját adatsoromat (az ő rendszeréhez képest csupán a keresztény hit és hitvilág, valamint a munkásmozgalom kategóriát bontottam ketté fogalmakra és személyekre), akkor a 3. táblázaton jól nyomon követhető ez a folyamat. (A táblázatban a változtatás előtti és utáni utca-, illetve térszám nem azonos. Az új névadások folyamán előfordult ugyanis, hogy a régi közterületeket szakaszolták; addig külön névvel nem rendelkező közök, terek stb. új, önálló elnevezést kaptak. Összesen 23-mal több utca van a tanulmányozott településeken.)

3. táblázat

A mintában szereplő 26 város utcanevcseréi

A név eredete	a változás előtt	a változás után	változás utáni példák
személynév	68	363	Hunyadi, Széchenyi
keresztnév	0	2	Csaba, Sándor
népességcsoportnév	0	6	Csángó, Rác, Török
a keresztény hitvilág fogalmai	1	36	Nagytemplom, Szentháromság, Zárda
a keresztény hitvilág személyei	1	34	Mária, Szent Flórián, Mindszenty
államiság fogalmai	8	10	Alkotmány, Köztársaság
a munkásmozgalom fogalmai	124	1	Május 1.
a munkásmozgalom személyei	475	0	–
foglalkozás	4	13	Pákász, Vincellér
emberi alkotások	6	60	Iskola, Óvoda, Posta
földrajzi név	11	92	Gyöngyösi, Vereckei

A név eredete	a változás előtt	a változás után	változás utáni példák
természeti környezet	7	78	Erdő, Liliom, Sugár
tulajdonságra utalás	0	14	Árnyas, Fő, Szép
meghatározhatatlan	24	43	Bagota, Kiffer, Kastal
névcseré összesen	729	752	

ÖSSZEGZÉS, TANULSÁGOK

A települések utcáinak elnevezése több évszázados fejlődés eredménye. Eleinte szerves fejlődésé, amikor a lakosság látta el megkülönböztető nevekkal a fontosabb közterületeket. Ezt a névanyagot a 19. század közepétől bevezetett hatósági utcanévadáskor jórészt elfogadták, rögzítették és szükség szerint kiegészítették. Az utcanévek feltüntetését a polgárosodás, a települések térbeli gyarapodása, átépítése – egyszóval a tájékozódás igénye kényszerítette ki.

A századelőre az ösztönös, demokratikus gyakorlatot visszaszorította az állami bürokrácia. Ennek következménye egyrészt a személyekről elnevezett közterületek lassú, de még ma is ható térnyerése, másrészt pedig az utcanév-változtatás. Igen ritka az olyan település, amelynek utcanévanyaga több évszázados hagyományokat őriz. Általánosan jellemző, hogy a megkülönböztető funkciót felváltotta a legtöbbször személynévi előtagú emlékeztető funkció. Márpedig a többé-kevésbé múltó nagyságokhoz és fontos eseményekhez, évszámokhoz kötött utcanévek történelmünk tanúsága szerint nem hosszú életűek.

A társadalmi névízlést ideológiai, kulturális hatások formálják. Habár minden névadási időszakban az indifferens utcanévek vannak többségben, a más kategóriájúak együttes számaránya megközelíti, esetenként túl is szárnyalja azokat.

Korszakonként különböznek a jellegzetes ideológiai töltésű utcaelnevezések. Nagyrésztük az adott település központjában, fontos helyen található. A történelmi korszak-váltásokkal rendszerint együttjáró utcanév-átkeresztelések során aztán legelőször ezek változnak meg. Átadják helyüket az új ideológiát szimbolizáló személyneveknek és fogalmaknak. Rájuk azért is vonatkoztatható Simmel divatról tett megjegyzése, mert ők is egyfajta (név)divatot képviselnek: „...Maga a változás nem változik...” (Simmel 1973:503).

Természetesen hasonlóságok is vannak a különböző korszakokban. A nemzeti és a magyar kategóriájú utcanévek ritkábban változnak: a kiemelkedő nemzeti nagyságokról elnevezettek túlnyomó többsége egyáltalán nem, az adott településsel egykoron szoros kapcsolatban állottaké is csak elvétve. Kevés a nemzetközi utcanév, 1990 óta méginkább csökkent a számuk.

Az utcanévadásról eltérőek a vélemények. Ha csupán a praktikusság oldaláról vizsgáljuk, akkor sokak szerint az egyesült államokbeli gyakorlat a legjobb megoldás: a sorszámozás, mert azt (valószínűleg) soha sem kell változtatni, csak bővíteni. Tokióban sincsenek a mi fogalmaink szerint használt utcanévek és számozások. Ott egy-egy városrész ismertebb épületéhez viszonyítanak. Az európai gyakorlat azonban – úgy gondolom – barátságosabb, emberközelibb. Még akkor is, ha esetenként változtatni kell.

¹ Ez a leggyakoribb felosztás, de például J. Soltész Katalin a helyneveken belül a városrészes-, utca- és építményneveket a földrajzi nevekkal azonos kategóriájúnak sorolja be (J. Soltész 1979:5).

² *Magyar Közlöny*, 1989. 45. szám (1989. július 4.), 796. oldal.

³ Falusy Zsigmond: Egy város visszaperli emlékeit. *Pest Megyei Hírlap*, 1988. 164. szám (1988. július 11.).

⁴ Utcák és terek elnevezése. *Váci Hírlap*, 1888. 29. szám (1888. július 15.).

⁵ A mintában szereplő városok: Balassagyarmat, Balmazújváros, Békéscsaba, Cegléd, Esztergom, Győr, Hajdúböszörmény, Jászberény, Kaposvár, Kiskunhalas, Kisvárd, Komló, Körmend, Makó, Nagykanizsa, Nagykőrös, Orosháza, Ózd, Paks, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Sopron, Szentes, Szolnok, Tata, Várpalota. (Vác városának utcaneveit, illetve azoknak változásait külön is részletesen feldolgoztam, az eredmények ismertetésére azonban ezúttal terjedelmi okokból nincsen mód.)

⁶ Balmazújváros Város Önkormányzatának Polgármesteri Hivatalától kapott, 9876/1995. számon iktatott levél.

IRODALOM

Angelusz Róbert (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat.

Bartos, Huba (1994): New? Old? Newly Old? In: Hunyadi, László (ed.) *Studies in Applied Linguistics*. Debrecen.

N. Császi Ildikó: (1993) Törökbálint földrajzi neveinek vizsgálata. *Névtani Értesítő*.

Hajdú Mihály (1986): Véleményem Szabó T. Ádám egyik utcaelnevezési javaslatáról. *Névtani Értesítő*.

Hőnyi Endre (1993): Az utcanevek írásmódjának vázlatos áttekintése a múlt századtól napjainkig. *Névtani Értesítő*.

Kálmán Béla (1967): A nevek világa. Budapest, Gondolat.

Kálnási Árpád (1995): Rendszerváltás – utcanév-változtatás. *Magyar Nyelvjárások*.

Kloskowska, A. (1978): A társadalmi kommunikáció szituációja. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció*. Budapest, KJK.

Lőrincze Lajos (1967): Földrajzi neveink élete. Debrecen.

Péter László (1974): Szeged utcanevei. Szeged.

Pifkó Péter (1990): Esztergomi utcák 1700–1990. Esztergom.

Simmel, G. (1973): A divat. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.

J. Soltész Katalin (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai.

Szabó Pál (1964): *Szakadék*. Budapest, Szépirodalmi.

Tragor Ignác (1918): Vác utcái és terei. Vác.

Vadas Ferenc (1993): A tolnai utcanevek (rendszer)változása. *Névtani Értesítő*.

Szakáts Mara

AZ ERDÉLYBŐL ÁTTELEPÜLTEK IDENTITÁSKERESÉSEI

Magyarországra 1987 ősztől 1992 őszéig megközelítőleg 57 000 erdélyi vándorolt be, menekültek, menedékesek és hivatalos áttelepültek. Vizsgálatom során közülük „hólabda”-módszerrel kiválasztott 400 fős mintán végeztem empirikus felmérést az OTKA támogatásával. Az adatfelvétel személyes megkereséssel, kérdezőbiztosok útján történt (1993. április, május, június folyamán, a Szonda Ipsos Kft. szervezésében), amit kiegészít az általam végzett *field-work* tevékenység, az érintettekkel folytatott, a témára irányított beszélgetések sorozata.

A válaszolók között hasonló arányú volt a férfiak és a nők jelenléte. Az ország négy nagy területi zónájából kerültek ki: Budapestről, a román határhoz közeli településekről, Közép-, illetve Nyugat-Magyarország városaiból, községeiből. Az így összeállított minta átlagéletkora 36 év, foglalkozási megoszlásuk: 42 százalék fizikai dolgozó, 30 százalék értelmiségi, 10 százalék középkáder és 18 százalék inaktív.

A kutatás eredményeit a migránsok otthonképe, integrációja és egyéb szociológiai jellemzői mentén összegeztem. Az alábbi tanulmány ezen átfogó vizsgálat részeredménye, amely – a kérdőívek által rögzítettek mellett – a személyes beszélgetések tapasztalataira is épít.

* * *

A kérdezettek elsőrendűen a magyarságuknak, nemzeti identitásuknak a vállalásából adódó folyamatos hátrányok kikerülése végett választottak új hazát. Számukra tehát az önmeghatározásra szolgáló kategóriák sorában a nemzeti identitásnak kiemelt jelentősége van. Az áttelepedés által elért identitáscsere minőségi változást jelent életükben, mivel az otthoni közösségben kollektívan elviselt kisebbségi sorsból az egyénien vállalt többségibe emeli őket, ami ugyanakkor egy mindig provokált nyugtalan magyarság-azonosság megélésből egy mindig nyugodt magyarság megélésbe helyezi őket. A nemzeti identitás jelentőségét a poszt-migrációs életszakasz is fokozza, annak nehézségei és frusztrációs helyzetei kényszerű elviseléséhez adhat segítséget az identitás által biztosított rendezettség- és biztonság-érzet.

MAGYARSÁGTUDAT

Magyar identitás

A kérdezettek körében először arról érdeklődtünk, hogy mit jelölnek magyarságuk tartalmaként? Öt választási lehetőséget kínáltunk fel, hogy azok közül válasszák ki azt az egyet, ami számukra a legmegfelelőbb, a legmeghatározóbb. A felajánlott alternatívák között volt származás és anyanyelv általi meghatározás („szüleim magyarok”, „anyanyelvem magyar”), önbesorolás általi választás („magyarnak érzem magam”), az állampolgárságnak („Magyarországon élek”) és mások besorolásának az elfogadása („magyarnak tartanak”).

A magátólérthetőség általi magyarázatot alacsony arányban választották: a származási (11 százalék) és az anyanyelvi (21 százalék) magyarázatot együtt is csupán egyharmadnyian fogadták el, míg az önbesorolást (a magyarság érzését, vállalását) a kérdezettek kétharmada érezte magára jellemzőnek. Választásaikra a leginkább differenciáló tényezők a kibocsátó ország ismérvei, tételesen az ottani (eredeti) foglalkozásaik és az ország különböző zónáinak megfelelően az eredeti lakhelyeik. (Függelék: 1. táblázat.)

Az anyanyelv szerinti besorolás főleg az Erdélyben középkáderként dolgozókra, és kevéssel a Partiumból jöttekre a jellemzőbb; a születés általi magyarság-meghatározás a Székelyföldről érkezők és a Romániában fizikai kategóriákba tartozók soraiban van valamivel inkább jelen. A vállalt önbesorolást választók elsősorúen Dél-Erdély és Közép-Erdély településeiről érkezett értelmiségiek és nyugdíjasok. Egyéb általunk vizsgált háttérváltozók szerint a különbségek statisztikailag nem jellegzetesek, így azt mondhatjuk, hogy a szülői leszármazást hangsúlyozók főleg a Budapesten élő, alsófokú végzettségű, 40 évesnél idősebb, Székelyföld falvaiból érkezett szakképzetlen munkások. A magyar anyanyelv általi azonosságtudat a középfokú végzettségű, 31 és 40 év közötti partiumiak, főleg nők és beosztott szellemiek, akik a román forradalmi változás előtt érkeztek Magyarországra. Származási szempontból vannak közöttük olyanok is, akiknek valamelyik magyar anyanyelvű felmenője – néhány kérdezett szülei (4 román, 2 német és 3 egyéb nemzetiségű) és nagyszülei (8 román, 9 német és 9 egyéb nemzetiségű) – nem magyar eredetű.

A kérdezettek között az aktívan vállalt identitás szempontja a domináns a situációból természetesen adódó támpontok, tehát az anyanyelv és a születés ellenében. Ennek oka a sajátos erdélyi nemzetkarakterológia, amely erősen érzelmi töltetű. Erdélyben érzelmi-erkölcsi kérdés, hogy a származás és az anyanyelv adta nemzeti identitást érezzék is, ami egyenlő annak tudatos vállalásával. A nemzeti identitás spontán (természetes) és ideologikus (gondolatilag megfogalmazott) identitásból tevődik össze. Az erdélyiek között az érzelmi nemzeti identitás dominál és az ideológiailag megfogalmazott tudatos identitást is az érzelmi-morális összetevők alkotják. Az ideológiai nemzeti identitás-formák közül (kategorizációk, tipizációk, attitűdök, értelmezések) az Erdélyben domináns felfogás szerint az attitűdök a legfontosabbak, a leginkább meghatározóbbak, ahol a nemzeti attitűd kognitív tartalmi foglalják el az értelmezések szerepét a politikai kultúrában. Így nem tudnak érzelemmentesen értelmezni és kívülállóként viszonyulni a nemzethez, tehát az attitűd kognitív összetevőinek a funkciója az affektív alapok megmagyarázása, racionalizációja. A tudatosabb kívülállás nem elfogadott, mert a közösségből való kiválást, tehát annak egysége, ereje gyengítését feltételezi. A kisebbségben a kultúrnemzeti identitásnak megfelelően a közösség a meghatározó, amely nemcsak a védettség és a biztonság élményét ígéri, hanem lételeme a kisebbségi életvitelnek is. Így erősödik a „mi-tudat”, amelynek keretében a közösség kijelöli, hogy mi a jó és a követendő a tagok számára. A normatív mi-tudat

funkciója által a másság, a kisebbség olyan értelmet nyer, hogy a többségtől való különbözőség minőségi különbözőség. Így a közösségi normatív elvekben a különbözőség túlértékelődik – gyakorta a valamivel szembeni védelem kényszere alatt az önértékelés öntúlértékeléssé fokozódhat.

Az erdélyiek nemzetkarakterológiájában a spontán és az ideológikus elemek nem válnak el tételesen. Az a körülmény, hogy számukra a vállalt magyarságtudat az erősebb az etnikai-vérségi természetes elemekkel szemben, nem azt jelenti, hogy túllépnék a kultúrnemzeti meghatározottságot. Esetükben a vállalt identitás nem azonos az államnemzeti felfogásra jellemző, szerzett magyarság-érzéssel. Vizsgálatunk során a nemzettel való azonosulás összetevői közül a „vállalás” bizonyult a legfontosabbnak. Ennek alapja az elszenvedett kisebbségi lét által teremtődött erősebb magyarság-érzés és a Magyarországon való élés tapasztalatai. Ami az utóbbiakat illeti, az áttelepültek az anyaországban azt tapasztalják, hogy akinek származása, anyanyelve és környezete által behatárolt a magyarsága, azok nem ismerik azt az „igazabb” identitás-megélést, amit a vállalás jelent. Számítalan véleményalkotásuknak alapja, hogy „itt (Magyarországon) nem nagy dolog magyarnak lenni”. A felsorolt magyarság-meghatározók közül választásukkal közvetetten azt is jelzik, hogy ők onnan jönnek, ahol nem olyan egyszerű és természetes magyarként élni.

Az elszenvedett megkülönböztetésekre és a vállalás nagyszerűségére különösen érzékenyek az idősebb értelmiségiek, akik az átlagnál inkább jelen vannak a választott identitást hangsúlyozók között is.

Identításhierarchia

Az egyén rendszerint megválaszthatja a kollektív identitásait, természetesen a lehetőségein belüli kereteknek megfelelően. A migránsra mindenképpen a többszörös identitás a jellemző, mert az új helyzetből adódó választás nem jelenti az addigi szerzett identitásnak az elvesztését. Mivel az identitás az egyén számára bizonyos mértékig választható és önként vállalható, a különféle identitáselemek nem zavarják egymást, sőt komplementer jelleggel is bírhatnak. Az olyan változó helyzetben, mint amilyen a migráció utáni akkulturáció is, a fogant többszörös identitás rétegzett, az egyén mindennapjaiban időnként más és más csoportokhoz társuló értékrendet követ(het).

A migrációs életszakaszban, egy új integráció folyamatában a különféle önazonosságok egymásmellettsége és egymásra tevődése is választ ad a „ki is vagyok én?” migránsi kérdésre. Kérésünkre a kérdezettek fontossági sorrendet állítottak össze az előre megadott identitás-alternatívák közül, ahol az 1-es azt jelentette, hogy az nagyon jellemző rá, tehát elsőrendű fontosságú, és az 5-ös pedig azt, hogy az nagyon nem jellemző rá, vagyis nincs fontossága – természetesen a közbeeső értékek a kettő közötti véleményeket rögzítették (1. táblázat).

1. táblázat

Az identitás meghatározása (százalékban)

Identitás-kategóriák	1-es	2-es	3-as	4-es	5-ös	Válaszolók aránya
– erdélyi magyar	49	34	12	2	1	100
– magyar	38	44	12	4	1	100
– európai	10	10	38	20	16	96
– áttelepült romániai	2	9	24	30	24	89
– asszimilált magyarországi	1	2	12	29	40	84

n = 400

A fokozati variánsok összesítésével a következő értékeket kapjuk, a fontossági sorrendnek megfelelően:

– erdélyi magyar	1,69
– magyar	1,85
– európai	3,26
– áttelepült romániai	3,73
– asszimilált magyarországi	4,26

Amíg az első két megjelölést mindenki magára vonatkozóan érezte, a kevésbé fontosnak választottakat 6 százalék, 11 százalék és 16 százalék még elvben sem fogadta el identitás-besorolásnak.

Tehát a kérdezettek egységes véleménye szerint az erdélyiség a leginkább jellemző identitás-kategória számukra, amit az össznemzetbe való besorolásnál is fontosabbnak éreztek. A minta egyharmada (33 százalék) nem érezte magáénak az összes identitás-változatot, de a magyarság és az erdélyiség külön-külön való jelölését mindenki jellemzőnek érezte önmagára. Akik „tüntető” módon differenciálják erdélyiségüket, azok legjellegzetesebben a Székelyföld falvaiból érkezettek és a Budapesten élők csoportjaiban vannak. Legjellemzőbb, hogy az átlagnál inkább felvállalják ezt az identitást az 50 évnél idősebbek, főleg a nyugdíjasok és a huszonévesek, főleg a fizikai munkások. Vagyis az erdélyiség leginkább a főleg rurális környezetből a fővárosba kerültek, a gyors és sikeres beilleszkedés szempontjából hátrányban levők kiemelt vállalása. Az erdélyi kategóriát 83 százalék tartja magára jellemzőnek és a minta relatív többsége, szinte fele (49 százalék) érzi ezt elsőrendűnek. Majdnem ugyanennyien, 82 százalékban tartják jellemzőnek a magyarságba való besorolást, de ezt csak kevéssel több mint egyharmaduk (38 százalék) érzi fontosabbnak az erdélyi identitásánál. Az átlagnál kiemelkedőbben vállalják a magyarság előtérbe helyezését az alsófokú végzettségűek, az 50 évnél idősebbek és a 31 és 40 év közöttiek, akik Dél-Erdély és a Partium területéről érkeztek, ahol mindig városlakók voltak, s jelenleg értelmiségiek, vezetők és nyugdíjasok a román határmentén és Közép-Magyarország területén. Ők azok, akik jobban integrálódtak, mert a munkaerőpiacon sikeresebbek és olyan területeken élnek, ahol fizikális életkörülményeik rendezettebbek.

Az európaiságot a kérdezettek csak az erdélyiség és a magyarság után vállalták fel. Jellemzőnek 20 százalék érzi, akik közül 10 százalék önazonossága elsőrendű össze-

tevőjének tartja. Ez a választás inkább két csoportra jellemző: a fiatal tanuló diákokra és a felsőfokú végzettségű vezetői és értelmiségi munkakörben dolgozóakra, akik a vidéken, Közép- és Nyugat-Magyarországon a sikeresebben beilleszkedettek közül valók. Az „áttelepült romániai” kategóriát jóval kevésbé tartják lényeges önmeghatározó tényezőnek, az átlagvélemény szerint is ez az értékelés a „nem jellemző” minősítéshez áll inkább közel: a minta kétharmada (65 százalék) elutasította ezt az önmeghatározást. Ennek oka, hogy tapasztalataik alapján ezt inkább érezték jogi-nyilvántartási kategóriának, mint az önazonosság részének. Ezzel a kérdés-elemmel azt akartuk megtudni, hogy a hozott identitás keretében mennyiben vállalják az egész kibocsátó országot, tehát nemcsak a rész-hazát, Erdélyt. A kérdezettek egytizede (11 százalék) tette ezt, főleg a román forradalom után Budapestre érkező dél-erdélyiek, akik más választásaikban, egyéb kérdéskörre adott válaszaikban is Romániát, mint kibocsátó hazát vállalóknak bizonyultak.

Az „asszimilált magyarországi” identitás-komponenst egységesen 85 százalékban elutasították és a „nem jellemző” – „nagyon nem jellemző” közötti értékkel jelölték.

Az identitás-vállalásokat összevetve az erdélyieket csoportosító szervezetek tagjaival érdekes kapcsolat mutatható ki: a nem tagok kevésbé vállalják az erdélyiséget, mint a tagok, az utóbbiak viszont inkább hangsúlyozzák a magyarsági kategóriát, mint azok, akik nem járnak ezekbe a szervezetekbe. A tagok és a nem tagok közötti identitásvállalás-különbőség az „áttelepült romániaiság” esetében is megmutatkozik, a tagok inkább vállalják az elhagyott országot is, mint a nem tagok. Így arra következtethetünk, hogy akiknek fontos az erdélyi csoportosulásokban való részvétel, azok számára kiemelten fontosak a „magyarsági” jellemzők, de általában lényegesnek érzik az összes többi önazonossági meghatározót is.

A MÁSSÁG TUDATA

Az áttelepült erdélyiek identitása Romániában úgy alakult, hogy annak lényeges eleme lett a megkülönböztetés, már a kezdeti szocializáció alkalmával mellettük volt a „jelentős másik”, vagyis a másik (többségi) nemzetkarakter. Így Erdélyben a „mitudat”-nak eleme a másik együttélő népről alkotott kép is. Ez a másságban való társadalmi-asodás azt jelenti, hogy a közösség és benne az egyén is, a társadalmi Alter-től megkülönböztetve érzi magát meghatározottnak, ami látens veszélyérzetet is feltételez a másik csoporthoz való viszonyban. Ezért az áttelepült erdélyi a megkülönböztetést identitása részeként éli meg, kétféleképpen is: a tradicionális érzékenységgel értelmezi az őt stigmatizálót, és ugyanakkor ő is úgy tipizál, hogy kiemeli a másságot a másik csoporttal (esetünkben a bennszülött magyarsággal) szembeni interakciója folyamán.

Megkülönböztetés

Az áttelepült erdélyieknek a hazai lakosság általi megkülönböztetésébe inkább affektív elemek játszanak szerepet, semmint az értelmi mérlegelés. A rendszerváltás során Magyarország polgárai az új élet reményével párhuzamosan vették birtokba azt az élményanyagot, amelyet a náluknál sokkal szerencsétlenebb és kiszolgáltatottabb erdélyi menekültek megjelenése jelentett. Nyitottan fordultak feléjük, és elsősorban a szolidaritás és a segíteni akarás szándékával teremtettek velük kapcsolatokat. Ez a pozitív érzések által

motivált törődés az új társadalmi berendezkedésért való nyílt és burkolt harcnak a része lett, ekkorra datálódott a nemzeti érzésnek az előtérbe kerülése és a kollektív magyarság-élménynek a nyílt megélése. Ebben a folyamatban kiemelt szerepet kapott az áttelepült erdélyiek megszenvedett magyarságának a tisztelete, az érzelmi öngerjesztés által ezen rétegről kialakított nagyon pozitív kép.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az erdélyiek az összlakosság általi igen kedvező elvárásoknak nem tudnak eleget tenni. Az őket idealizáló képpel ellentétben előtérbe kerültek emberi gyengeségeik, amelyek az egzisztenciális nehézségeik, valamint konfliktushelyzeteik következtében még fel is nagyították a nem sorstársak szemében. Az anyaországiak számára ezt a nem várt érzelmi csalódottságot hamarosan követte a rendszerváltás utáni szociális nehézségek tömeges megjelenése, aminek következtében az áttelepültek már vetélytársaknak bizonyultak a munkaerőpiacon és a szociálpolitikai kedvezmények elérése terén is. Így a nagy rokonszenvet nem kis részt negatív érzelmek váltották fel, s az anyaországbeliek gyakran – általában minden józan mérlegelés nélkül – ellenszenvvel fordultak az erdélyiek felé, és éreztették velük másságukat.

Az áttelepültek kezdetben úgy érezték, a feléjük irányuló kitüntetett szimpátia elsősorban a megszenvedett magyarságuk miatti különbözőségüknek szól. A rokonszenv múlta utáni megkülönböztetés felélesztette identitásuknak azt az összetevőjét, hogy a mások általi megkülönböztetésekre érzékenyek legyenek, és úgy próbálják azokat elviselni, hogy időnként letagadják, elhallgatják másságukat, vagy ha olyan irányból jön a stigmatizálás, hogy nem lehet előre kitérni, akkor reakcióikban nyíltan vagy burkoltan megfogalmazzák identitásuk másságának a lényegét.

Mindezzel összefüggésben a kérdezettektől arra kértünk választ, hogy mit tennének, ha valaki hivatalosan vagy magánemberként „betolakodónak”, „idegennek” nevezné őket? Szóbeli beszámolóik alapján ez nagyon gyakran sokukkal előfordult már.

A reakciók a következő csoportokba sorolhatók: kognitív-magyarázó, affektív-indulatos és hátrító-türelmes. A kognitív reakció (43 százalék) a relatív többség reflektálása. Az a véleményük, hogy meg kell magyarázni a kisebbségi magyarság lényegét, történelmi (Trianon utáni) és aktuális helyzetét; „lesajnálják” a sértegetőt, aki nem ismeri nemzetének történetét. Ez a jellemző magatartása a forradalmi változások előtt érkezetteknek, a felsőfokú végzettségűeknek, a szellemi beosztottként és vezetőként dolgozóknak és a román határhoz közeli zónában letelepedetteknek.

Az érzelmi-indulati indíttatású válaszok (39 százalék) azoknak a reakcióit jelentik, akik érzékenyebbek a megkülönböztetésekre: frusztrálva érzik magukat, kisebbségi érzést élnek át, vagy a fizikai visszavágást s általában a tettegességet tartanak a helyes reagálásnak. Sokan indulatosan felháborodnak, veszekednek, kikérik maguknak a megkülönböztetést, és a megalázó helyzet sírásra, dühre és elkeseredésre ösztökéli őket. Jellegetesen a nők és az alsófokú iskolázottságúak az érzékenyebbek és az impulzívabbak, úgyszintén indulatosak az idősebbek és a nyugdíjasok, de az egészen fiatalok és a tanuló diákok is.

Hátrító típusú reagálás jellemzi a mintának jó egyharmadát (37 százalék). Azok tartoznak ebbe a csoportba, akik túlteszik magukat a helyzeten, igyekeznek kikerülni a konfliktusokat, és ha ez nem sikerült, „kinevetéssel” viszonyulnak a stigmatizálóhoz. Bár nekik is rosszul esik a sértés, de szerintük a visszautasítás nem éri meg a konfliktust; az „okosabb enged” elv alapján elbagatellizálják a sértéseket. Ez a vélemény az átlagosnál valamivel gyakrabban fordul elő a középfokú végzettségűek, a középkorúak, valamint a Dél-Erdélyből jöttek csoportjában. (Függelék: 2. táblázat.)

Tehát az áttelepültek – nyílt vagy látens módon – általában negatív érzések és indulatok által reflektálnak a másságuk miatti stigmatizálásra. Ezeknek a fájdalmas megkülönbözete-

téseknek a kikerülése végett gyakorta érzik úgy, hogy jobb, ha nem mondják meg, hogy erdélyiek. Az ilyen jellegű szituációk gyakoriságáról is érdeklődtünk. 38 százalék soha nem érezte azt, hogy erdélyiségét le kellene tagadnia – leginkább a felsőfokú végzettségűek, valamint a 24 és 50 év közöttiek, az értelmiségiek és a nyugdíjasok, a falusi környezetből, főleg a Székelyföldről jövők. Már volt kellemetlen helyzetben mássága miatt 62 százalék, közülük 34 százalék – az alsófokú végzettségűek és az egészen fiatalok – csupán ritkán, 28 százalék pedig gyakran érezte úgy, jobb, ha elhallgatja erdélyi mivoltát. (Függelék: 2. táblázat.)

Az erdélyiségnek egyik sajátos, objektív tényként elfogadott megnyilvánulása a magyarázata annak, hogy a székelyföldiek csoportjában kiemelten vannak jelen, akik még soha nem érezték terhesnek identitásukat. A székelyek ragaszkodnak a legjobban szülőföldjük értékrendszeréhez, a tömbmagyarságban élők sorában az ő nemzettudatuk a leginkább fókuszált – tehát ők a legkevésbé sem lennének hajlandók Magyarországon elhallgatni vagy letagadni erdélyiségüket. (2. táblázat.)

2. táblázat

Az erdélyiség elhallgatásának gyakorisága („Úgy érzi, jobb nem elmondani, hogy erdélyi...”) (százalékban)

Szocio-demográfiai alcsoporthok	Soha	Ritkán	Gyakran
Átlagok	38	34	28
Nem – férfi	41	35	24
– nő	36	32	32
Korcsoport			
– 18–23	38	42	20
– 24–30	43	36	20
– 31–40	30	35	33
– 41–50	42	23	35
– 51–X	35	39	26
Foglalkozás			
– tanuló	34	36	30
– segédmunkás	33	34	33
– szakmunkás	33	35	31
– szellemi beosztott	29	39	32
– szellemi vezető	51	29	20
– nyugdíjas	54	39	8
Eredet			
– Partium	34	34	31
– Közép-Erdély	37	33	29
– Dél-Erdély	29	36	36
– Székelyföld	44	35	21
Település			
– Budapest	38	35	27
– Román határmente	37	27	32

Szocio-demográfiai alcsoporthok	Soha	Ritkán	Gyakran
– Közép-Magyarország	29	38	19
– Nyugat-Magyarország	44	32	33
Iskolázottság			
– alsófokú	30	37	33
– középfokú	33	35	31
– felsőfokú	48	33	20
Régi település			
– mindig falusi	50	28	22
– 10 év után városi	41	36	23
– 16 év után városi	36	44	20
– mindig városi	36	33	30
– később falusi	46	29	25
Énképek			
– hazament	40	31	29
– európai	33	41	26
– átköltözött	50	28	21
– elszigetelődött	22	39	39
Érkezés			
– forradalom előtt	34	34	32
– forradalom után	40	34	26

n = 400

A magyarországi lakosság általi megkülönböztetést – bár igen megalázó és fájdalmas számukra – az áttelepültek úgy élik át, hogy az a másságukban pozitívan megerősíti őket. Ilyen értelemben fogalmazott a stigmatizálókról egy kérdezett: „Odahaza ilyen emberekkel szóba se állnék. Ilyen hitvány emberek nincsenek Erdélyben!”

Tipizációk

A másság a migráció utáni életben már nem jár együtt a fenyegetettség veszélyével, de az áttelepedettek számára továbbra is létezik egy látens veszélyérzet. Ilyenkor a migráns úgy használja fel felszínes és gyors személyi tapasztalatait, hogy tipizációiban a másságot a betelepedett erdélyiekkel (a saját csoportjával) szembeni negatív különbségként érzékeli. Éspedig olyan különbségként, amely permanensen veszélyeztet(het), mert lerománnozza, megkülönbözteti, kirekeszti őket.

Hogyan érzékelik másságukat az anyaországi magyarsággal szemben, milyeneknek látják az erdélyieket és milyeneknek a magyarokat – erről érdeklődtünk egy attitűd-skála segítségével. Az erdélyi identitással rendelkező migráns számára releváns tulajdonságokat – alapvető érényeket és pozitív/negatív jellemvonásokat – soroltunk fel. Egy ötfokú skálának megfelelően nyilatkoztak (1 = nagyon nem jellemző ... 5 = nagyon jellemző) arról, hogy az egyes tulajdonságok mennyire jellemzik a (magyarországi) magyarokat és az erdélyi ma-

gyarokat. (Ez esetben nem önmaguk erdélyiségét jellemezték, hanem általában az „erdélyi magyar” tulajdonságairól ítélték.)

Pozitív jellemzőkként a segítőkészséget, az együttérzést, az összetartást, a megbízhatóságot, a vendégszeretetet, a hazafiságot, az életben bármely változáskor szükséges pragmatista erényt, az életrevalóságot jelöltük meg, melyeknek vonatkozásában a kérdezettek a 3. táblázaton látható megítéléseket adták a (magyarországi) magyarok (m.) és az erdélyiek (e.) csoportjára vonatkozóan.

3. táblázat

Pozitív tulajdonságok a (magyarországi) magyarokra és az erdélyiekre vonatkoztatva (százalékban)

Tulajdonság	Átlag		1-es		2-es		3-as		4-es		5-ös	
	m.	e.	m.	e.	m.	e.	m.	e.	m.	e.	m.	e.
segítőképző	3,33	4,08	5	2	12	3	40	21	31	34	12	40
együttérző	3,06	3,94	6	2	18	6	48	21	20	38	8	33
összetartó	2,42	3,99	22	4	34	7	28	15	13	33	3	41
vendégszerető	3,28	4,51	5	1	21	1	30	7	27	29	16	62
életrevaló	3,53	3,69	3	1	8	8	37	31	32	39	17	19
hazafi	3,33	4,18	6	3	18	4	27	14	30	30	16	47
megbízható	3,42	3,99	3	1	11	5	39	23	32	4	14	35

n = 400

Véleményük szerint amíg az erdélyieket átlagban kifejezetten (4,05) jellemzik a pozitív jellemvonások, addig a magyarországiakat alig túlhaladva a közepes szintet csupán (3,19).

A negatív jellemzők esetében a lekezelő, gőgös, önző és türelmetlen tulajdonságot, valamint a modern életvitel negatív megnyilvánulásait – érdekhajhász, pénzsóvár, karrierista – soroltuk fel a kérdezetteknek. (4. táblázat.)

4. táblázat

Negatív tulajdonságok a (magyarországi) magyarokra és az erdélyiekre vonatkoztatva (százalékban)

Tulajdonság	Átlag		1-es		2-es		3-as		4-es		5-ös	
	m.	e.	m.	e.	m.	e.	m.	e.	m.	e.	m.	e.
lekezelő	3,02	2,32	9	24	12	3	40	21	31	34	12	40
gőgös	2,96	2,29	10	23	24	35	36	31	22	8	8	2
önző	2,97	2,32	11	20	23	36	34	35	22	6	10	2
türelmetlen	3,60	2,99	4	15	12	17	25	31	34	25	23	11
érdekhajhász	3,67	2,72	4	12	6	27	27	41	40	15	20	4
pénzsóvár	3,94	3,06	2	8	5	21	22	34	38	26	32	9
karrierista	3,66	2,86	2	9	6	20	33	48	4	16	18	4

n = 400

A kérdezettek együttes véleménye szerint a negatívumok sokkal inkább jellemzőek a magyarországi magyarokra (3,40), mint az erdélyiekre (2,95). Ambivalensen látják ugyan

a két csoportot – mindkettőre a jó és a rossz tulajdonságok is jellemzőek –, de a pozitív képet sokkal inkább az erdélyiekre vonatkoztatják.

A tipizációs ítéletek mélyebb megismerése végett az összes ismérvekre adott válaszokat tartalmilag összefüggő kategóriákra osztottuk, így az egymástól független ítélkezésekből logikailag homogén csoportok keletkeztek. Annak alapján, hogy mely ismérvek szerepelnek hangsúlyosan pozitív, illetve negatív megítélés részeként, hatféle álláspontnak megfelelő válaszadó-csoport rajzolódott ki. (Függelék 3. táblázat.)

A (magyarországi) magyarokra vonatkozó megítélések:

Negatív megítélés (57 százalék): azok tartoznak ide, akik minden negatív ismérv esetében nagyon elítélően ítélkeztek, és a pozitív tulajdonságok meglétét is általában alacsonyabbnak értékelték. A leginkább negatívan ítélők a legidősebbek és a legfiatalabbak, a szellemi dolgozók, a Nyugat-Magyarországon élők és a Dél-Erdélyből érkezettek.

Pozitív megítélés (17 százalék): ezek a kérdezettek a hazafiság kivételével az átlagosnál jobban elismerik a pozitív ismérvek jelenlétét, a negatív mutatókat pedig jóval kevésbé érzik jellemzőnek. A pozitívan ítélők közül a fiatalok csoportjai tűnnek ki, valamint az alsófokú végzettségűek, a Székelyföldről jöttek, a Közép-Magyarországon letelepedettek, és akik már a román forradalom előtt gyűjthettek tapasztalatokat.

Mérsékeltén negatív megítélés (26 százalék): a pozitív tulajdonságokat mindegyik esetben kevésbé tartják jelenlévőknek, de a negatív ismérvek nagy részét (kivéve az önzést és a türelmetlenséget) alacsonyabb fokúnak érzik, mint a többiek. Ilyen indirekt módon nyilvánítanak véleményt főleg a 24 és 30 év közöttiek, a vezető szellemiek és a nyugdíjasok, az alsófokú végzettségűek és a Partiumból érkezettek.

Ugyanez a logika egészen más arányoknak megfelelően nyilvánul meg az erdélyiekről való ítélkezéskor:

Pozitív megítélés (87 százalék): a válaszadók zömének az a véleménye, hogy az összes pozitív tulajdonság az erdélyieket inkább meghatározza, és a negatívak pedig jóval kevésbé jellemzőek rájuk (kivéve az érdekhajhászság). Jellegzetesen a román határmenti területeken és Nyugat-Magyarországon élők ítélnek így, de inkább ez a véleménye az 50 évnél idősebbeknek, a vezetőknél, az értelmiségieknek és a nyugdíjasoknak is.

Mérsékeltén pozitív megítélés (8 százalék): azok jellemzője, akik 9:5 arányban inkább pozitív ismérvekkel határozták meg az erdélyieket, a pozitív vonásokat jellemzőbbeknek, a negatívakat kevésbé jellemzőnek ítélve. Ez főleg a 31 és 40 év közöttiek, a szellemi beosztottak, a Partiumból és Dél-Erdélyből elszármazottak, valamint az alsófokú végzettségűek véleménye.

Negatív megítélés (6 százalék): elenyészően kevesen ítélnek egyértelműen negatívan a saját csoportjukról. Kitűnnek közülük a 18 és 23 év közöttiek és a tanulók.

A válaszadók többsége tehát pozitívan különböztette meg a saját csoportját, vagyis a minta nagyobbik hányadának úgy alakult a poszt-migrációs identitása, hogy abban stabilizálódott a másság. Az áttelepültek – magyarországi tapasztalataik által – involváltakká válnak a másság fenntartásában, és annak újratermelődése egy olyan attribúciós alapot adhat számukra, amelynek következményeként önmeghatározásukban a „jelentős másik” mellett önmagukat fogják jobbaknak és különbnek érezni.

MIGRÁCIÓS ÉNKÉPEK

Az identitás különböző önmeghatározások összege, amelynek a nemzeti identitás csupán egyik összetevője. Migránsok esetében beszélhetünk kifejezetten migránsi identitásról is annak alapján, hogy a migrációt olyan helyzetnek tekinthetjük, amely befolyásolja a migránsok életvilágát, miközben lényeges változásokat eredményezhet énképükben. Ilyenkor a migránsok racionalizációkat építenek be identitásukba. Kompenzációs magyarázatokat fogalmaznak meg annak érdekében, hogy a migrációs sokk és általában a változás negatív következményeit kiegyenlítettnek érezhessék.

Racionalizáció

A kisebbségből a többségi nemzetbe való bekerülés pozitív identitás-váltást tételez fel, amelyben a migránsok nemzeti azonosságukat teljesebben tudják megélni. Már előre vonzó élményként tervezik az identitás-cserét és nem számolnak annak negatív komponenseivel. Az elhagyott országban megszokott kollektív identitást – amely a védelmet és a biztonságot is magában foglalja lehetőségként – elveszítik, és az új konfliktusokkal, beilleszkedési nehézségekkel már egyénenként kell megbirkózniuk. Mindezek a tények benne foglaltatnak a migránsi identitás racionalizációjában.

Az erdélyiek relatív többsége (40 százalék) úgy nyilatkozott, hogy a migráció által „hazajött Magyarországra”, mert ide tartozónak érzi magát. Ez a vélemény az életkor növekedésével erősödik, jellegzetesen a 40 és 50 év felettiak csoportjában van jelen. Jellegzetes a segéd- és betanított munkások és a nyugdíjasok körében, azok között, akik Erdélyben munkások voltak, akik a román határhoz közel telepedtek le, és akik a román forradalom előtt jöttek el otthonukból. Hazajöveteli érzésüket a nemzeti identitás mindenkefeletti fontosságával (21 százalék) és a lélekben mindig is az egykori Nagy-Magyarországhoz való tartozással (19 százalék) magyarázzák, hasonló arányú hivatkozással. Részletek indoklásaikból:

„Úgy érzem, magyar vagyok és úgy érzem, el akarták venni tőlem a magyarságomat.” – „Otthonról hazajöttem, Erdélyt történelmileg és kulturálisan Magyarország részének tekintem.” – „Mindenki hazavágyik, és én is idevágytam. Az csak véletlen, hogy én Nagyváradon születtem.” – „Otthon érzem itt magam, magyarnak magyar a hazája.” – „Mikor átléptem a határt, olyan nagyszerű érzés kerített hatalmába, hogy ezt választottam otthonomnak.” – „Itt megőrizhetem a magyarságomat, nem kell szégyenkezniem érte. A gyerekeimet jó magyar embernek nevelhetem, akik itt saját anyanyelvükön, tehetségüknek megfelelően tanulhatnak.” – „Magyar vagyok, az a dolgom, hogy Magyarországon éljek és dolgozzam. Ott, ahol Erdélyben éltem, a betelepítések miatt sokkal több a román, mint a magyar, nem érezhettem azt, hogy hazámban vagyok.”

Az idősebbek érzelmi-történelmi jellegű énkép-választásaival ellentétben a fiatalokat inkább jellemzi a pragmatista-racionális választás. Majdnem egyharmadnak, 32 százaléknak az a véleménye, hogy európaiként felül tud emelkedni a menni vagy maradni dilemmán. Jellegzetesen így gondolkodnak főleg a 24 és 30 év közöttiek, a jelenleg tanulók vagy gyermekgondozási segélyen lévők, más inaktív fiatalok, akik otthon az eltartottak közé tartoztak,

valamint a Nyugat-Magyarországon élők. Indoklásaikban a határokon felüliséget (13 százalékkal), a szabadságvágyat (12 százalékkal) és a jobb megélhetési és érvényesülési lehetőséget (7 százalékkal) tartják meghatározónak. Például:

„A mai kornak megfelelő igény, hogy mindenki ott éljen, ahol akar.” – „El tudtam dönteni, hogy el kell mennem Romániából. A biztonságom miatt és a jobb megélhetésért, hogy elérjek valamit az életben.” – „Európainak kell érezze magát, aki áttelepült egy másik országba, mert ha nem, akkor nem tud beilleszkedni az új ország életébe.” – „Otthon tudnék lenni bárhol Európában, ahol meg tudok élni és nem bántanak.” – „Ha nem is hamar, de Európának ez a része egy átjárható régió lesz, nem fog számítani, hol lakunk.” – „Csak egy szempontom volt az áttelepedéssel, a megaláztatások elkerülése és az érvényesülés.” – „Érdekből költöztem át, mert szerettem volna továbbtanulni, nem érzelemből.” – „Jogosan élhetek ott, ahol jobban tudok érvényesülni.” – „Szabadnak érzem magam, dönthetek, egyedül tőlem függ, hogy mit tudok megoldani.” – „Eljöttem, mert itt adtak a lehetőségek külföldi utazásokra.”

Sem a múltba (Nagy-Magyarország élménye), sem a jövőbe (európaiság) nem fordul magyarzatért a mintának közel egyötöde, 19 százaléka. Ezek a kérdezettek énkép-választásukban úgy ítélték, csak annyi történt a migráció által, hogy ők átköltöztek egy másik helységebe. Ez a vélemény a középkorúak, a vezető szellemiek és a Budapesten élők sajátja. Indoklásaikat három domináns érzés uralja: otthon vannak mindkét országban (12 százalékkal), Erdélytől nem szakadtak el (7 százalékkal) és a lakóhelyeik hasonlóak az otthonhagyottakhoz (1 százalékkal). Magyarázataik racionálisak és történelmi, például:

„Csak átköltöztem, más nem változott. Az erdélyieknek ez nem külföld.” – „Történelmileg nincsen különbség a Partium és az anyaország között. Amikor Erdélybe megyek, azt mondom, hogy hazamegyek, ha Magyarországra jövök, akkor is azt mondom, hogy jövök haza.” – „Ugyanúgy érdekel továbbra is a romániai kulturális, politikai élet, mint eddig, nem lehet idegen számomra az az ország sem.” – „Ugyanolyan feladatok várnak rám Békéscsabán, mint voltak Kolozsváron.” – „Az ember kinéz a vonatablakon és teljesen egyforma, eklektikus állomásépületeket lát itt is és Erdélyben is.” – „Egyáltalán nem érzem, hogy hazát cseréltem, nem szakadtam el Erdélytől.”

Igen kevesen (7 százalékkal) érzik úgy, hogy őket az áttelepedés hovatartozási érzésükben elbizonytalanította, s ezért elszigetelődtek. Főleg az idősebbek, az 50 év felettiek és az egészen fiatalok, a 18 és 23 év közöttiek érzik így, például:

„Nagyon idegennek érzem magam, hidegebbek itt az emberek, lenéznek minket.” – „Az én koromban már nem lehet olyan könnyen beilleszkedni.” – „Hovatartozásomat illetően elszigetelődtem.” – „Azt hittem, hogy magyarnak tekintenek majd. Kiközösítenek, nem néznek rendes embernek.” – „Más volt az anyaországról az elképzelésem, hovatartozásomat nem tudom eldönteni.” – „Nincsenek itt gyökereim. Nem értem az itteni emberek mentalitását. Másképpen gondolkodnak itt.” – „Egyik országot sem érzem magaménak.” – „Hovatartozásom még ideiglenes.”

Van tehát egy heterogén kiscsoport, amely igen nehezen viseli el a migrációs sokkot, s nehezen talál kompenzációs megoldásokat az eljövétel és az újrakezdés adta konfliktussorozat kivédéséhez. A csoport tagjainak identitása, biztonságérzete sérült, ezért indok-

lásaikban is befelé fordulóak, a meghatározó számukra az idegenség és másság, valamint a gyökértelenség és izoláltság érzése.

Összefoglalva az énkép-alternatívák közötti választásokat, a kérdezettek önbesorolása és indoklása az 5. táblázaton látható képet mutatja. (A választások megoszlását szocio-demográfiai alcsoportokban a Függelék 4. táblázata tartalmazza.)

5. táblázat

Énkép-alternatívák (a választások százalékában)

Énkép-alternatívák	Arány %	Énkép-jelleg	Énkép-magyarázat	Arány %
„hazajöttek”	40	érzelmi, történelmi	nemzeti identitás	21
			Nagy-Magyarországhoz tartozás	19
„európaiak”	32	pragmatista, racionális	határokon felüliség	13
			szabadságvágy	12
			jobb megélhetés és érvényesülés	7
„átköltözöttek”	19	racionális, történelmi	két országban otthon lenni	12
			Erdélytől nem elszakadni	7
			hasonló lakóhely	1
„elszigeteltek”	7	individuális, pesszimista	idegenség, másság	5
			gyökértelenség, izoláltság	2

Énképek és identitás

A migrációs énképek sajátos kapcsolódásokat, összefüggéseket mutatnak a nemzeti identitás meghatározóival (6. táblázat.)

6. táblázat

A kérdezettek migrációs énképei, önbesorolás alapján és azok összefüggése az identitási meghatározókon belül (százalékban)

Szocio-demográfiai alcsoportok	Átlag	„Hazajöttek”	„Európaiak”	„Átköltözöttek”	„Elszigeteltek”*
Átlagok		40	32	19	7
Magyarság meghatározás					
– anyanyelv	21	21	19	21	9
– eredet	11	10	7	17	17
– vállalás	68	69	73	59	74
Reagálás a megkülönböztetésre					
– nem veszi tud.	37	35	37	42	30

Szocio-demográfiai alcsoportok	Átlag	„Hazajöttek”	„Európaiak”	„Átköltözöttek”	„Elszigetek”**
– csak tud. veszi	1	1	1	4	–
– magyarázat	29	30	32	29	22
– frusztráció	3	5	2	–	4
– mérleget	8	8	10	8	4
– tettlegesség	3	1	3	5	–
– felháborodás	15	12	15	15	35
– negatív érzelmi reakció	28	31	19	33	35
Reagálási csoport megkülönböztetése					
– hártó	37	35	37	42	30
– magyarázó	43	42	49	41	30
– indulatos	39	42	33	40	52
Erdélyiség elhallgatása					
– soha	38	40	33	50	22
– ritkán	34	31	41	28	39
– gyakran	28	29	26	21	39
Tipizációk logikai csoportja					
– Mo. negatív	57	54	53	56	62
– Mo. pozitív	17	23	18	16	5
– Mo. mérs. pozitív	26	24	26	32	33
– Erdély negatív	6	4	6	7	9
– Erdély mérs. pozitív	8	6	10	10	–
– Erdély pozitív	87	90	84	82	91
Identitás-hierarchia és énképek (1 = nagyon jellemző; 5 = nagyon nem jellemző)					
Identitás-alternatívák					
– erdélyi magyarok	1,69	1,72	1,80	1,50	1,43
– magyar	1,86	1,68	1,94	1,99	1,96
– európai	3,25	3,57	2,73	3,41	3,50
– áttelepült romániai	3,73	3,76	3,94	3,51	3,35
– asszim. magyaro-i	4,26	4,11	4,42	4,28	4,41

* Ebben az oszlopban a kis elemszám miatt az adatok tájékoztató jellegűek.
n = 392

Általános tanulságként azt szűrhetjük le, hogy az erdélyi identitás közösséget igénylő, a kisebbségi lét az erős érzelmi-erkölcsi kötődések fontosságát feltételezi. Az átköltözöttek ezt hozzák magukkal a migrációba is, ahol méginkább előtérbe kerül az egyén társadalmi individualizációjának a hiánya, a citoyen-magatartás kialakulatlansága.

Az erdélyi tudat szentenciaszerű, mérlegelés nélküli normatív értékekre irányul. Az áttelepültek identitástudatának meghatározója a kiválasztottság élménye, a sajátosságának, a „jobbna” az állandó őrzése és védelme. Ez a tény is befolyásolja véleményüket a negatív, sokszor fájdalmas közvetlen tapasztalásokkal kapcsolatban. A magyarországi lakosság erdélyiek általi jellemzésében is benne vannak a kedvezőtlen személyes tapasztalatok és még inkább a másoktól való elkülönülés igénye, az erdélyiek tradicionális értékrendjének – a közösség felé orientáltságnak, az összetartásnak, az együttérzésnek, a vendégszeretetnek, a patriotizmusnak – a dicsérete.

FÜGGELÉK

1. táblázat

A nemzeti önmeghatározás összetevői az egyes szocio-demográfiai csoportokon belül (százalékban)

Szocio-demográfiai alcsoport	Anyanyelv	Szülők	Vállalás
Átlagok	21	11	68
Nem – férfi	19	10	70
– nő	24	11	65
Korcsoportok			
– 18–23	22	18	60
– 24–30	21	10	66
– 31–40	25	8	66
– 41–50	20	13	67
– 51–X	14	6	80
Foglalkozás			
– tanuló, GYES	18	10	70
– segédmunkás	23	18	59
– szakmunkás	21	11	68
– szellemi beosztott	29	11	59
– szellemi vezető	17	5	78
– nyugdíjas, HTB	31	15	54
Régi foglalkozás			
– munkás	23	14	63
– középkáder	27	12	59
– értelmiség	18	5	76
– eltartott	13	10	75
Régi lakhely			
– Partium	23	10	67
– Közép-Erdély	21	9	69
– Dél-Erdély	14	7	71
– Székelyföld	20	14	66

Szocio-demográfiai alcsoport	Anyanyelv	Szülők	Vállalás
Település			
– Budapest	22	14	63
– Román határmente	21	8	71
– Közép-Magyarország	22	9	70
– Nyugat-Magyarország	17	4	77
Iskolázottság			
– alsófokú	19	15	67
– középfokú	22	13	64
– felsőfokú	20	6	73
Érkezés			
– forradalom előtt	24	10	66
– forradalom után	20	11	68
Régi település			
– végig falun élt	16	16	69
– 10 év után városi	15	18	64
– 16 év után városi	32	6	62
– végig városi	20	10	70
– később falusi	21	13	63

n = 398

2. táblázat

A megkülönböztetésre való reagálási típusok a szocio-demográfiai csoportokon belül („Ha betolakodónak, idegennek nevezik, mit tenné?”) (százalékban)

Szocio-demográfiai alcsoportok	Hárító, türelmes (nem veszi tudomásul)	Kognitív, magyarázó (tudomásul veszi, magyaráz, mérlegel)	Affektív, indulatos (frusztráció-érzés, felháborodás, tettlegesség, negatív érzelmekek)
Átlag	37	43	39
Nem – férfi	39	45	35
– nő	35	40	45
Korcsoportok			
– 18–23	34	40	44
– 24–30	43	40	35
– 31–40	44	44	33
– 41–50	28	45	45
– 51–X	33	45	47
Foglalkozás			
– tanuló, GYES	34	42	44

Szocio-demográfiai alcsoportok	Hárító, türelmes (nem veszi tudomásul)	Kognitív, magyarázó (tudomásul veszi, magyaráz, mérlegel)	Affektív, indulatos (frusztráció-érzés, felháborodás, tettelegesség, negatív érzelmek)
– segédmunkás	42	34	42
– szakmunkás	40	41	41
– szell. beosztott	39	50	38
– szell. vezető	31	51	32
– nyugdíjas, HTB	39	31	62
Eredet			
– Partium	36	44	37
– Közép-Erdély	35	48	42
– Dél-Erdély	57	36	29
– Székelyföld	39	38	40
Lakóhely			
– Budapest	40	39	41
– Román határmenté	29	57	45
– Közép-Magyarország	39	46	35
– Nyugat-Magyarország	36	38	35
Iskolázottság			
– alsófokú	33	37	52
– középfokú	41	40	42
– felsőfokú	32	49	33
Érkezés			
– forradalom előtt	36	52	40
– forradalom után	38	39	39

n = 384

(Több említés is lehetett, ezért a százalékok összege nagyobb 100-nál.)

3. táblázat

A (magyarországi) magyarok és az erdélyiek megítélése szocio-demográfiai csoportokban (százalékban)

Szocio-demográfiai csoportok	Magyarországiak ismérveinek csoportjai			Erdélyiek ismérveinek csoportjai		
	negatív	pozitív	mérsékeltlen neg.	negatív	mérsékeltlen poz.	pozitív
Átlag	57	17	6	6	8	87
Nem – férfi	56	15	29	7	9	85
– nő	58	20	22	4	7	89
Korcsoportok						
– 18–23	62	22	16	13	7	80
– 24–30	50	20	30	8	7	85

Szocio-demográfiai csoportok	Magyarországiak ismérveinek csoportjai			Erdélyiek ismérveinek csoportjai		
	negatív	pozitív	mérsékelten neg.	negatív	mérsékelten poz.	pozitív
– 31–40	59	14	27	4	10	86
– 41–50	54	19	27	4	7	89
– 51–X	67	9	24	–	6	94
Foglalkozás						
– tanuló, GYES	55	18	27	11	6	83
– segédmunkás	56	18	26	9	9	83
– szakmunkás	57	17	25	8	9	83
– szellemi beosztott	59	18	24	–	11	89
– szellemi vezető	57	16	28	4	5	91
– nyugdíjas, HTB	55	9	36	–	–	93
Település						
– Budapest	58	14	28	9	11	80
– Román határmenté	57	16	28	2	4	94
– Közép-Magyaró.	46	31	24	3	5	92
– Nyugat-Magyaró.	62	17	22	2	5	94
Eredet						
– Partium	56	13	32	3	10	87
– Közép-Erdély	57	18	25	9	7	85
– Dél-Erdély	77	15	8	8	15	77
– Székelyföld	55	22	23	6	5	89
Iskolázottság						
– alsófokú	40	25	35	–	10	91
– középfokú	58	18	24	7	9	84
– felsőfokú	57	15	28	5	9	91
Érkezés						
– forradalom előtt	54	22	25	5	8	87
– forradalom után	58	16	27	6	8	87

n = 360

4. táblázat

A kérdezettek migrációs énképeinek önbesorolása a szocio-demográfiai csoportokon belül (százalékban)

Szocio-demográfiai alcsoportok	„Hazament”	„Európai”	„Átköltözött”	„Elszigetelt”*
Átlagok	40	32	19	7
Nem – férfi	43	32	19	4
– nő	37	32	20	8

Szocio-demográfiai alcsoportok	„Hazament”	„Európai”	„Átköltözött”	„Elszigetelt”*
Korcsoportok				
– 18–23	29	33	22	10
– 24–30	32	42	20	3
– 31–40	39	35	15	6
– 41–50	50	22	23	3
– 51–X	49	22	18	12
Foglalkozás				
– tanuló, GYES	17	47	19	11
– segédmunkás	56	25	15	1
– szakmunkás	43	34	16	4
– szellemi beosztott	36	32	23	5
– szellemi vezető	36	30	24	8
– nyugdíjas	61	15	8	15
Iskolázottság				
– alsófokú	48	22	26	4
– középfokú	43	34	16	4
– felsőfokú	33	30	25	9
Régi foglalkozás				
– munkás	50	27	17	3
– középkáder	49	31	16	4
– értelmiség	34	31	20	11
– eltartott	25	41	27	4
Eredet				
– Partium	46	29	16	7
– Közép-Erdély	38	33	19	5
– Dél-Erdély	36	36	21	–
– Székelyföld	35	33	23	6
Település				
– Budapest	33	35	23	7
– Román határmente	59	20	15	5
– Közép-Magyaró.	48	22	21	6
– Nyugat-Magyaró.	36	44	12	5
Érkezés ideje				
– forradalom előtt	45	27	15	10
– forradalom után	38	34	21	4

* Ebben az oszlopban a kis elemszám miatt az adatok tájékoztató jellegűek.

n = 392

Tölgyesi János

MIKROTELEVÍZIÓ: VIDEOKONFERENCIÁRA ÉPÜLŐ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS FORMA AZ INTERNETEN

Úgy tűnik, az Internet életciklusa túljutott az első, kezdeti, gyorsan felfutó szakaszon, amikor elsősorban a fejlesztésekben érdekelt, az egyetemi számítógépes műszaki kultúrában benne élő fiatalok voltak a fő közönség (ha a hálózat használóira alkalmazva ennek a fogalomnak egyáltalán van értelme). Mostanra egyes tudományterületek művelői szinte kizárólagos kommunikációs és publikációs közegként használják (Harnad 1991). Bár az Interneten szinte naponta minden változik (Newhagen–Rafaeli 1996), mára mégis kialakult néhány olyan kommunikációs és információkezelő rendszer, amely egyrészt könnyen és kényelmesen használható mindenféle alaposabb számítógépes vagy hálózati előismeret nélkül, s talán éppen ezért megindult a humán tudományok képviselőinek „szocializálódása”, hálózati használóvá válása is.

Az Interneten kialakult kommunikációs formák és jelenségek eddig jórészt a műszaki lehetőségek és a műszaki fejlesztők ötletei, szándékai, igényei szerint formálódtak. Most egy sor új szempontot vihet a hálózat további fejlődésébe a meginduló kommunikáció-kutatási és más társadalomtudományi elemző munka, mely a felhasználók és a szükségletek oldaláról közelít a fejlesztési problémákhoz.

A KOMMUNIKÁCIÓ-KUTATÓK ELSŐ REFLEXEI

A kommunikáció-kutatók az immár a napisajtó érdeklődésének előterében álló Internet kommunikációs jelenségei tanulmányozásában először néhány, a média társadalomtudományos vizsgálatában korábban bevezetett és többé-kevésbé bevált fogalom és paradigma felhasználásával próbálkoztak. Ilyen fogalomként javasolták újragondolásra a hálózattal kapcsolatosan a közönség, a tömegesség és a médiahasználat fogalmakat. A hálózati kommunikáció jellegzetességeihez kapcsolható mindenekelőtt az interaktivitás sokféle változata, a szinkron jelleg, az időbeliség, a *time shift*, a kommunikáció közvetettsége, mediatizált jellege (a hálózati kommunikáció esetében CMC, Computer Mediated Communication; lásd Rice 1987). A *Journal of Communication* 1996. téli számának szerzői

a „használat és szükségletkielégítés” (uses and gratification) fogalmi keretet vélik a leginkább alkalmazhatónak a hálózaton található új kommunikációs jelenségekre. Meg kell azonban vallanom, hogy számomra az ezen elv alkalmazásából született igen részletes tipológia a számtalan hálózati médiatárgy és médiaosztály (media object, media class, media instance) felsorakoztatásával impresszív ugyan, és a legutolsó fejlesztések eredményeiről is igyekszik számot adni, de egyszerű prezentálásán túl nem tűnik igazán használhatónak.

HATÉKONY KÖZEG A FEJLESZTÉSEKHEZ

Az elmúlt két évben megpróbáltam nyomon követni az Interneten néhány információs-kommunikációs rendszer fejlesztését. Vizsgálataim során az egyik figyelemreméltó tapasztalat az volt, hogy a hálózat öntevékeny, nyitott közege igen hatékonyan tudja segíteni magukat a fejlesztő teameket (elsősorban persze hálózati szoftver rendszerek fejlesztéséről van szó, így a Linux, a CERN és az NCSA WWW rendszereiről, valamint a Cornell CUSeeMe konferencia-rendszeréről). Az új, nagy értékű rendszerek szinte azonnal megjelennek az Interneten, és ingyenesen letölthetők. Szinte ugrásra készen állnak a jól felkészült első tesztelők, akik napok alatt kiderítik a hiányosságokat, és a visszacsatolás azonnal lehetővé teszi az új, javított változat létrehozását. Ez a körülmény, ez a közeg és ez a mechanizmus olyan hatékonyak bizonyult, hogy ma már a kereskedelmi fejlesztő cégek (Sun, Microsoft) is kezdik alkalmazni.

A továbbfejlesztés másik jellemző és sikeres útja, hogy a fenti folyamatban kellően kiérlelt rendszer köré egy kereskedelmi cég szerveződik és most már kereskedelmi alapon fejleszt tovább. Ilyen utat járt be, leghíresebb példaként, az NCSA Mosaic team keretéből kilépő Netscape Corporation, vagy a Cornell CUSeeMe projekt kereteiből kivált WhitePine Corporation.

Az eddigi optimista és lelkes megállapítások után, nem az ellenpont kedvéért, de néhány negatív előjelű megállapítás is ide kívánczik.

1. Hiába a globális szintér, hiába a demokratikus szerveződés, mégis mindenki a vélt vagy valódi centrumok felé fordul. Ezt kellően bizonyíthatják a hálózati forgalom adatai, egyirányú utcái (Networkshop 1996).

2. A fejlesztő központok néha tudatosan is rájátszanak arra, hogy centrumba kerüljenek. Néhány példa: a működő program, adott esetben például a *Netscape browser*, minden egyes hívásra a fejlesztő centumból tölti le az állandóan aktualizált *help* szövegeket. Ennek racionalitása a fejlesztő szempontjából nem vitatható: állandóan frissítheti és központilag oszthatja el a szövegeket. Az Internet perifériájáról, például Magyarországról nézve azonban a jelenlegi hálózati infrastruktúra kiépítetlensége, gyengesége feletti bosszankodást, a periféria újratermelődésének érzését váltja ki, illetve erősíti meg annak következtében, hogy olyan példákat, hivatkozásokat mellékelnek a szoftverekhez, amelyek a fejlesztő szemszögéből láttatják a hálózat világát és egyfajta amerikanizált értékrendet közvetítenek (Tölgyesi 1994).

Nagy elektronikai kiállításokon már évtizede visszatérő látványosság a telefonvonalakon megvalósított videokonferencia, illetve a videotelefon. Mind ez idáig azonban egyetlen technikai megoldás sem terjedt el széles körben. A sikertelenség okát csak részben kereshetjük a technika vélhetően magas árban. Valószínűleg szerepet játszik a sikertelenségben a viszonylag bonyolult eszközegegyüttes, az ennek kezeléséhez szükséges gyakorlat (kamera, mikrofon) és a tényleges kommunikációs igény hiánya is.

A videokonferencia problémájának Internet környezetben való megoldásával 1992 őszétől a Cornell Egyetemen kezdett egy kis team foglalkozni (Sattler 1995). Ahhoz, hogy a CUSeeMe rendszer kommunikációs lehetőségeit be tudjuk mutatni, és röviden érintsük azokat a tényleges használati próbálkozásokat, amelyek az elmúlt két évben alakultak ki, illetve realizálódtak, néhány technikai részlet vázlatos bemutatására van szükség.

A rendszer kiinduló koncepciója az volt, hogy a jelenlegi egyetlen átviteli kapacitású, időnként túlterhelt hálózati infrastruktúrát adottnak véve kell elfogadható formában élő videoképet átvinni. A szokásos hálózati kommunikációhoz viszonyítva a mozgó videokép átvitele lényegesen több információ-átvitelt (csatorna-kapacitást) igényel. Első lépésben tehát a lehető legszerűebb képminőséget választották, piciny méreteket, és négy szűrkeségi fokozatot a fekete-fehér kép megjelenítéséhez. A képátvitel során csak a mozgó részleteket viszik át, és trükkös tömörítő algoritmusokat alkalmaznak. A létrejött kommunikációs rendszer hasonlít a televíziózás hőskorából ismerős piciny, rossz minőségű fekete-fehér képre.

A hálózat sajátosságaiban kicsit is tájékozott felhasználó számára nem ismeretlen, hogy a legtöbb információs-kommunikációs rendszer az úgynevezett szerver-kliens modell alapján működik. A CUSeeMe videokonferencia-rendszer is ezt a modellt követi. A feladat megosztása azonban a szerver és a kliens között nem úgy alakul, ahogy mondjuk a *broadcast* televíziónál, hogy ugyanis a szerver lenne az a gép, amelyik videoképet ad, a kliensek pedig – hagyományos értelemben vett közönségként – veszik az „adást”.

A szervernek, amit itt *reflector*-nak hívnak (továbbiakban reflektor), ennél szűkebb értelemben vett terjesztési funkciója van: nem forrása a videoképnek, és nincs is valamiféle *broadcast* adás sem. Csak az a kliens kapja meg a video-folyamot, amelyik ismeri a reflektor címét, és rákapcsolódik, igénybe véve a szerver szolgáltatását. Itt máris szembetűnik egy probléma, az tudniillik, hogy honnan lehet tudni, hogy hálózatszerte merre vannak a *public*, azaz a „nyilvános” reflektorok.

A reflektorok általában nagyobb teljesítményű, UNIX operációs rendszer alatt üzemelő gépek, gyors hálózati csatlakozással. Hálózati címüket a rendszeren kívüli információs forrásokból lehet megtudni, például ezzel a témával foglalkozó levelező listákból, WWW oldalakon, vagy más forrásokból. A *public* reflektorok száma egy ideig növekedett, az utóbbi időben inkább stagnál, több reflektor nyilvános használatát az önkéntes üzemeltetők visszavonták. (Az okokra még visszatérünk.) Ma mintegy félszáz nyilvános reflektor üzemel a hálózaton, gyorsan nő viszont a csak megfelelő jogosultsággal, meghatározott célra felállított, privát reflektorok száma.

Újabban egyre nagyobb jelentőséget kap a reflektor két másik funkciója, az, hogy a klienssel való kommunikáció technikai minőségéről gyűjt adatokat, és ennek függvényében szabályozni tudja a leküldött adatáram nagyságát (*lost packet rate*). A másik funkció statisztikai adatok naplózása, illetve gyűjtése a használókról, a nemkívánatos hálózati címek (felhasználók) esetleges letiltása.

A video mozgókép forrása a kliens állomás. Kétféle klienst különböztet meg a rendszer. Az egyik csak venni tudja azokat a video képfolyamokat, amelyeket az éppen elért reflektorra mások felküldtek. Őket *lurkereknek* nevezik, jelenlétükről a rendszer egy táblázatban tájékoztat. (A gépek hálózati címei, a használt szoftverek verziói és minimális statisztikai adatok kérhetők le.) A körülbelül egy éve kifejlesztett kísérőhang-átvitelben is részt vehetnek, ha a kliens gép rendelkezik hangkezelő hardverrel (hangkártya). A másik típusú kliens a *sender*, aki rendelkezik videoképet digitalizáló eszközzel (kamera és videokártya). Ahhoz, hogy a képet a hálózaton mintegy sugározni tudja, fel kell kapcsolódnia egy reflektor-állomásra.

Amikor valaki egy kliens programmal felkapcsolódik egy reflektorra, az kiküld számára egy MOTD-t, azaz *message of the day* elnevezésű szöveget, amiben többnyire a reflektor üzemeltetői azonosítják magukat, az állomást, és ismertetik az esetleges kéréseiket, megkötéseiket az igénybevételt illetően (például hosszabbra tervezett rendezvény esetén illik vagy érdemes előzőleg egyeztetni a reflektor üzemeltetőivel). Újabban ezeknek a házi szabályoknak a jellegét, korlátozásainak ésszerűségét többen vitatják, és a szabad információáramlás jelszavára hivatkozva szabad utat követelnek bárminemű, például akár pornográf jellegű képtartalmak felküldéséhez is a nyilvános reflektorokra. A vita nem zárult le, hatása mindenesetre az lett, hogy csökkent a reflektorok, illetve a nyilvános reflektorokat üzemeltetők száma. A tartalmak mindenféle korlátozástól mentes közvetítésének a harcosai sem hagyták annyiban a dolgot, így néha előfordul, hogy egy békés közösségbe egy-két másodpercre bevillan például egy nemiszervet bemutató kép. Itt egyik oldalon a hálózat nyilvános jellege és a másik oldalon a más kommunikációs rendszerekben általában tiltott vagy korlátozott tartalom átvitelének, közzétételének elve ütközik. Az általános elvi kérdéseken túlmenően azonban az interkulturális kommunikáció problémáival, a különféle kulturális-kommunikációs normák ütközésével, az egyéni, a csoport- és a tömegkommunikáció különböző nyilvánosság-értelmezésével, a kommunikációhoz való jog és a felelősség kérdésével, valamint bizonyos szuverenitási problémákkal is szembekerülünk. A fejlesztők mindenesetre annyit lehetővé tettek a reflektort üzemeltetők számára, hogy egy listában felsorolva kitilthatják bizonyos gépek címeit és bejelentkezésüket a szerverükre. Ennek szigorúbb változata, hogy csak engedélyezett állomások kaphatnak „*video broadcast*” jogot. Ezek a gépek azonban már nem nyilvános reflektorok az eredeti koncepciónak megfelelő értelemben.

A fenti rendszer kommunikációs lehetőségeit mérlegelve szembetűnő, hogy itt többről, másról van szó, mint a szó eredeti értelmében vett videokonferenciáról – amennyiben videokonferencián egy meghatározott időkeretben lezajló, hasonló érdeklődésű emberek irányított kommunikációját értjük, amit egy meghatározott cél érdekében végeznek. A résztvevők véletlenszerűen, vagy kialakult szokások alapján hosszabb időre, akár egész napra is felkapcsolódhatnak egy reflektorra. A technikai korlátok miatt a kliens általában 6-8 video-folyamot képes venni egyidőben, a reflektor pedig mintegy 15 adást tud kiadni, és mintegy félszáz lurkert, azaz csak vétellel foglalkozót fogadni. Mini közösségekről van tehát itt szó, amelyeknek kommunikációját alkalomszerűen, spontán módon lehet alakítani.

Nyilvánvaló ebből, hogy a CUSeeMe néven elterjedt, jobb híján jelenleg videokonferencia-rendszerként emlegetett kommunikációs médiumot joggal tekinthetjük új kommunikációs formának. Nem azonos a ma ismert (broadcast) televízióval, annak „interaktív” változataival sem, nem azonos a távkonferenciaként elgondolt kommunikációs rendszerrel sem. Leginkább talán hálózati mikrotévének lehetne nevezni.

A videokonferencia koncepcióról és a hálózati csatornák kímélését mindig szem előtt tartó fejlesztési elképzelésekről még el kell mondani, hogy lehetséges van a reflektorok

összekapcsolására. Ez technikai szinten azt jelenti, hogy ha például egy amerikai helyszínen egy reflektoron zajló eseményt többen akarnak Európából követni, akkor célszerű a video-adatfolyamokat egy másik – európai – reflektorra „vakon átlőni”. Így a teljes video-adatforgalom csak egyszer fog áthaladni a transzatlanti kábeleken, és hiánytalanul megjelenik az európai reflektoron. Ha nincs a két reflektor virtuálisan összekötve, akkor az európai felhasználók egyenként kérik és kapják meg a teljes video-adatfolyamot az amerikai géptől, ami nyilvánvalóan pazarló az átvitel szempontjából. Ha a kommunikáció jellegére gyakorolt hatását nézzük ennek a technikai lehetőségnek, illetve ésszerűségnek, akkor azt mondhatjuk, hogy ez leginkább arra lehet alkalmas, hogy két távoli, lokális közösség között teremtsen szoros *face to face* kapcsolatot.

A rendszer technikai potenciáljai között még meg kell említeni a kísérő szövegkommunikációs lehetőségeket is. A videokép aljára lehetőség van egy sor, egyszerre körülbelül 25 karakterből álló szöveg begépelésére, és ennek futó írásként való továbbléptetésére. A videoképek névvel vagy e-mail címmel a fejlécükön azonosítva vannak, illetve a rendszertől tájékoztatás kérhető a gép hálózati címéről és a használt szoftver verziójáról, valamint az átvitt információ mennyiségéről (a csatornahasználat mértéke, a frissítés mértéke, frame/sec).

A CUSeeMe utolsó, 1995 végén született verziójában pótlólagos szövegkommunikációs csatorna használatára is lehetőség van, ez az úgynevezett Chat Window. Az egy reflektor köré gyűlt résztvevők nevével vagy e-mail címükkel azonosítva vehetnek részt ebben a kommunikációban. Ez a fajta szövegkommunikáció a hálózaton egy egyszerűbb változatban *nettalk* elnevezéssel önállóan is használatos, sokcsatornás, párhuzamos szövegfolyamokkal pedig úgy is, mint IRC (Internet Relay Chat). A fenti áttekintésből is látszik, hogy maga a CUSeeMe rendszer sem egyetlen egyszerű kommunikációs csatorna, hanem összetett médiatér (media space; lásd J. December 1996), több csatorna nyálábja, együttese, amit igény szerint, vagy a szituáció, a résztvevők, az átviteli közeg pillanatnyi jellemzői szerint lehet használni.

A sajátos hálózati csatornák, kommunikációs módok kombinációja a fentiekkel még nem ért véget, ugyanis lehetőség van arra is, hogy a CUSeeMe videoképei mellé egy World Wide Web oldalt is feltegyünk gépünk képernyőjére. Ha az így letöltött Web-oldalak valamilyen kapcsolatban vannak a videokonferencia képfolyamával, akkor megint más karakterrel rendelkező eszközt kapunk.

HASZNÁLATI MÓDOK

A rendszer kommunikációs jellegzetességei tehát a következőkben foglalhatók össze. Résztvevői viszonylag kicsiny, részben véletlenszerűen összejött csoportokból alakulnak ki. A többféle csatorna egyidejűleg adott, használatukat a pillanatnyi kommunikációs igények, a kommunikációs kompetencia és természetesen a hálózat átviteli jellemzői szabályozzák.¹

Az a kérdés, hogy a szóbanforgó hálózati eszköz ténylegesen milyen kommunikációs médiumként fog továbbfejlődni, az a jövőben fog elválni. Jelenleg inkább a spontán jelleg a domináló. Történnék próbálkozások egy-egy esemény szervezésére, meghirdetésére és strukturálására, ezek azonban korántsem töltik ki a rendelkezésre álló időt és lehetőségeket. Egyelőre inkább a tartalom szegényessége, az üresen hagyott dolgozószobák, laboratóriumok képei a jellemzők.

A CUSeeMe rövid története során érdekes próbálkozások történtek a technikai lehetőségek tényleges tartalommal való megtöltésére. Ezek közös jellegzetessége, hogy előzetes ötlet vagy alkalom kapcsán szervezés, más hálózati csatornákon való meghirdetés, propaganda előzte meg. Általában időben jól körülhatároltak voltak. Így pontosan az a kisközönségi és spontán jelleg nem érvényesült, amit a fenti vázlat alapján a formálódó médiumtól leginkább várhatnánk. Az utóbbi időben azonban akadnak kávéház jellegű fórumok is, ahová egy-egy ismerős társaság kedvéért érdemes bekapcsolódni. Az ilyen helyszíneken kialakuló spontán események követése és regisztrálása azonban jóval nehezebb egy önkéntes krónikás számára, mint az előre meghirdetett, adott időben és helyszínen zajló eseményeké, mégha ezek a helyszínek virtuálisak is abban az értelemben, hogy egy reflektoron találkoznak a világ különböző részéről érkezettek.

Érdekes beszámolókat találhatunk az elmúlt két évben megvalósított használati módokról Michael Sattler könyvében (Sattler 1995). A legtöbb esemény a hálózati közvetítéstől függetlenül is esemény volt. Ilyenek voltak például a Singapur National Day Parade vagy az Earth Day 1995. Ezeket virtuális vagy valóságos helyszínen készített interjúk követték híres emberekkel. Kapcsolatteremtés volt a fő célja az olyan szervezett eseményeknek, ahol például különböző országokban toborzott középiskolás csoportok próbálták bemutatni magukat és kultúrájukat. Oktatási jellegűnek tekinthetjük azokat az eseményeket, amikor például egy távcsövet, egy elektromikroszkópot vagy spektrométert kapcsoltak a kamerára és a közvetített képekről szakértőket lehetett kérdezni. Ugyanígy leginkább oktatási célúak voltak az olyan események is, mint például látogatás a NASA-ban, egy Mars-expedíció szimulációja vagy idegen nyelvű, nyelvtanulást segítő interakciókba való bekapcsolódások. Voltak konferencia-közvetítések is (például Sixth European Networking Conference vagy „Peace for Sarajevo” Worldwide Video Conference), valamint kísérletek két helyszín összekapcsolására (például Japan–Stanford video bridge).

Külön érdemes megemlékezni a művészeti jellegű eseményekről, a vázolt hálózati eszközök művészeti alkalmazásáról. Íme néhány cím az elmúlt másfél év „műsor”-ából: The Virtual Human Body: Performance Art, Dancing on the Web, Voices for Diversity, Cornerstone Album Release Concert, Drums and Didjeridu, Party Grill. Érdekességek, technikai kísérletek is akadnak, így például háromnapos világ körüli útjára vitte magával kameráját egy vállalkozó kedvű utazó és adott útról helyszíni képeket. Több távvezérelhető kamerát, robotot is találhatunk, használatukhoz elég egy nagyobb kereső rendszertől, például a *remote control* kulcsszavakat lekérdezni.

A felsorolt események, úgy tűnik, inkább kivételes alkalmak, szervezett csomópontok voltak, illetve lesznek a jövőben. Az igazi használati minták az unalmas hétköznapiakban alakulhatnak ki szakmai és baráti közegekben. Befejezésként egy ilyen használatot szeretnék említeni. Tagja vagyok egy nemzetközi teamnek (Copernikus-LearnEd 1995), amelyben a fenti kombinációt sérült emberek, elsősorban egyetemisták oktatásában kívánjuk alkalmazni. Mivel az ismertett rendszer gazdag információ-közvetítő lehetőségeket kínál, aránylag könnyű választani olyan kombinációt, amely jól illeszkedik a sérült emberek adottságaihoz.²

JEGYZETEK

¹ Talán ennek a nem tökéletes nyelvi kompetencia volt az oka. Azonos nyelvi környezetben lehet, hogy másféle megfigyelést lehetne tenni. Ugyancsak érdekes szituációkat volt alkalmam megfigyelni, amikor a látható résztvevők között nő is jelen volt. Lényegében itt ismeretlen emberek különféle ismerke-

dési szituációinak, stratégiáinak a megfigyelésére, illetve gyakorlására nyílik gyakran lehetőség. Maga a média kínálja fel a fokozott személyes jelleget, a csoportokon belüli személyes kapcsolatok kialakítását.

² A projekt célja, hogy mintarendszereket hozzanak létre, és demonstrációkon bemutassák a lehetőségeket az érintetteknek. A konkrét használati minták, a tényleges tartalmakkal való kitöltés az egyetemi közösségek feladata lesz.

IRODALOM

Csaba László (1996): Hol tartunk ma? (Some statistical data about the Hungarian network traffic) Networkshop, Gödöllő.

December, John (1996): Units of Analysis for Internet Communication. *Journal of Communication*, 1996 Winter.

Giese, P.–Tölgyesi, J.–Turchányi, G. (1995): Real-time audio and video transmission across the Internet in DOS and UNIX environment for teaching activities of handicaped students. LearnEd working paper.

Harnad, St. (1991): Post Gutenberg Galaxy. The fourth revolution in the means of production of knowledge. *Public Access Computer System Review*. Magyarul: A Gutenberg utáni Galaxis. *Replika*, 1993.

Kac, Eduardo: CUSeeMe and the arts. <http://www.uky.edu/kac/kac.html>

Ludvigsen, Borre: Digital House on the Net. <http://www.ludvigsen.no/default.html>

Cornell University's CUSeeMe development team. <http://www.cit.cornell.edu/>

Moris, Merrill–Ogan, Christine (1996): The Internet as Mass Medium. *Journal of Communication*, 1996 Winter.

McChesney, Robert (1996): The Internet and US Communication Policy Making in Historical and Critical Perspective. *Journal of Communication*. 1996 Winter.

Newhagen, J.–S. Rafacli (1996): Why Communication Researchers Should Study the Internet? *Journal of Communication*, 1996 Winter

Parks, M.–Floyd, K. (1996): Making Friends in Cyberspace. *Journal of Communication*, 1996 Winter.

Rice, E. (1987): Computer Mediated Communication. *Journal of Communication*.

Sattler, Michael (1995): Internet TV with CUSeeMe Samsnet. Indianapolis.

Tölgyesi János (1994): Első benyomások a WWW rendszerről. MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. Hungarian Electronic Library: [gopher://gopher.bke.hu/MEK](http://gopher.bke.hu/MEK)

Pléh Csaba

EMPIRIKUS TUDOMÁNYOK, FILOZÓFIA ÉS A „RENDEZŐ TUDOMÁNYOK”: HULLÁMZÓ DIVATOK ÉS VALÓSÁGOS IGÉNYEK¹

A tudományok egymáshoz való viszonyával foglalkozó kutatók körében mostanában sűrűn felbukkan az „abundancia” kifejezés, amellyel – a szó eredeti jelentésével összhangban – arra kívánnak utalni, hogy napjainkban a tudományágaknak valamiféle felesleges és immár szinte teljesen áttekinthetetlen sokasodása megy végbe. Ha valóban fennáll a tudományterületek mértéktelen és számbavehetetlen szaporodása, az nemcsak azért jelenthet problémát, mert megnehezíti a rendszerezgető taxonómusoknak, a katalóguscédula-gyártóknak, a szakindítások és a doktori programok elbírálóinak, a pénz-(nem)osztóknak, a bürokratáknak és így tovább a dolgát, hanem azért is, mert sokak szerint ahhoz a veszélyes állapothoz vezethet, hogy a magukat megkülönböztetni akaró, frissen alakuló szakágak, az újabb és újabb tudományközi területek, az újabb és újabb interdiszciplínák összekuszálják a valóságos intellektuális rendet, és tényleges diszciplínák helyett látszattervékenységekre helyezik a súlyt.

Az abundanciával kapcsolatos alapvető hozzáállásom két értelemben is tagadó. Egyrészt nem hiszem, hogy igazából új folyamatról lenne szó. A különböző területek érintkezése a modern tudomány (s annak oktatása) intézményesülésének kezdetétől velünk van, visszavisszatérő folyamat, amely mindig a pillanatnyilag állásait már kialakított területek ellenállásába ütközik. Egyszerűen fogalmazva az interdiszciplinaritás nem új találmány, s nem új találmány az sem, hogy a már stabilizálódott területek védik magukat ezzel szemben. Másik mondanivalóm az lesz, hogy az igazán figyelemre méltó és érdekes új fejlemények valójában nem hoznak létre új diszciplínákat a szónak abban az eredeti értelmében, hogy a gondolkodásnak valami új típusú fegyelmezést igénylő módját körvonalazzák. Gondolkodásmódok (ilyen értelemben vett diszciplínák) tekintetében az intellektuális térkép már rég stabilan kialakult: vannak tapasztalati (empirikus), formális és elméleti diszciplínák, melyek eltérő módszereket, megfigyelést és kísérletezést, formális rendszerek kialakítását és ellenőrzését, valamint spekulatív elméletalkotást igényelnek. Korunk újdonsága talán csak az, hogy az információkezelő gépek előtérbe kerülése révén sokszor ugyanazon a rendszeren végzünk empirikus, formális és spekulatív vizsgálódást. Itt az újdonságot az teremti, hogy a rendszer, vagy ha úgy tetszik a „médiум” azonossága révén a vizsgálódások is egybemosódnak.

Ha azonban távolságot tartunk és visszagondolunk arra, hogy az élővilágot is lehet tapasztalatosan, aztán formálisan, például matematikai modellekkel, és spekulatívén, például filozófiailag vizsgálni, akkor már nem is tűnik annyira újnak a dolog. Ami korunkban kétségkívül újdonság, az az, hogy az interdiszciplinaritás újnak tűnő jelszava sok olyan pályát is megnyit, ahol diszciplinárisan kevésbé integrált szellemi munkások is azt hirdetik magukról, hogy valójában két terület határán működnek. Van egy felszínes interdiszciplinaritás, melyből hiányzik a diszciplína, vagyis valamelyik szakág fegyelme, a megszenvedett tudományos pálya és tudás. Ez azonban sokkal inkább a „kis tudomány–nagy tudomány” szociológiai problémájához tartozik, mintsem az abundancia szellemi veszélyeihez.

Valójában nem bizonyítani fogok, csak példákat felhozni amellet, miért hiszem úgy, hogy az integratívnak tartott tudományterületek burjánzása nem igazán hordoz veszélyeket magában. Illusztrációim két szempontból hivatottak eloszlatni a veszélyérzetet: egyrészt úgy érzem, ezek az integratív területek nem lopnak el semmit a hagyományos tudományos dobozok kincseiből, inkább hozzájuk tesznek, másrészt valóban képesek lehetnek fenntartani a szaktudományok fenyegető izolacionizmusa közepette a filozófiai gondolatrendet. Igazából egy hagyományos értelemben vett filozófia pótlékként értelmezem őket.

SZAKASZOK A TUDOMÁNYELMÉLET, A FILOZÓFIA ÉS A SZAKTUDOMÁNYOK EGYMÁSRA TALÁLÁSÁBAN (TUDOMÁNYOK TUDOMÁNYA, KIBERNETIKA-INFORMÁCIÓELMÉLET, SZEMIOTIKA, KOGNITÍV TUDOMÁNYOK)

Valójában igencsak régi dolog, hogy sajátos affinitás van az egyedi ember megismerési folyamatairól, a tudományos megismerés folyamatáról és a tudomány normatív eszményéről alkotott felfogások között. Az újkorban ez teljesen világos mindenki számára, jellegzetes affinitás van az egyik oldalról az asszociatív és érzékelés-lenyomat elvű emberkép, az induktív pozitivist tudományfelfogás és az empirikus filozófia között. A másik oldalról pedig az észlelés sémaelméletei az előprogramozott gondolkodási formáknak megfelelő, például képességlélektani emberkép, a tudomány modelljében a matematikát és a logikát előtérbe helyező tudományfilozófia és az innatista-racionalista filozófiai felfogás között.

Természetesen visszamehetünk már Platón *Menon* dialógusához is, ahol határozott párhuzamosság van egy felismerési-önkibontakozási tanuláselmélet és a matematika intuicionista-racionalista megalapozása között.²

Ez az összhang és állandó áthallás emberkép, tudományelmélet és filozófia között a 19. század számos nagy egyéniségére érvényes. Ha szabad így mondani, az igazi múlt századi csillagok egyszerre szaktudósok s meglehetősen explicit filozófusok. Gondoljunk csak Herman Helmholtzra, aki a perceptuális empirizmus felfogásának kidolgozásával az empirikus filozófiát (újra) alkalmazza az akkor már kísérleti észlelés-kutatásra, de explicit nála az a tudományfilozófia, mely minden obskurantizmus elleni harc, ugyanakkor a tudományok szabadságának jelentős képviselőjévé teszik. Közismert az is, hogy Ernst Mach pozitivist filozófiája mennyire kapcsolódik elementarista kísérleti pszichológusi felfogásához, illetve hogyan próbált például tapasztalati támaszt keresni az asszociációk zűrzava-

rában az Én fogalmának lehorgonyzásához. Voltaképpen olyan mintát adnak ők, amely tökéletesen eltér a másik 19. századi pozitivistától, attól a mintától, ahol a tudományelmélet és a filozófiát képviselő szerző megint eltávolodik az általa kijelölt úton haladni hivatott tudományoktól, gondoljunk csak arra, mit tett a tényleges szociológia területén Auguste Comte, vagy az új pszichológiáért John Stuart Mill, mivel is járul hozzá az utóbbi az általa „etológiának” nevezett tapasztalati pszichológiához?³

A 20. században az elveszett integrációt keresve többször előkerült az igény olyan szuper-diszciplínák létrejöttére, amelyek a természettudósok szemében kissé (nagyon?) diszkreditált filozófia szerepét vennék át. Elősegítenék, hogy a tudós kilépjen saját területe provincializmusából úgy, hogy mégsem kell filozófussá válnia.

Az első próbálkozás a filozófia-pótlék megtalálására a *tudományok tudománya* mozgalom volt a 30-as évektől. Ez persze, jól emlékszünk rá, társult egy olyan hittel is, hogy maga a hagyományos értelmű filozófia ideje is lejárt, és tulajdonképpen a filozófia kérdéseit is egy közös tudományos módszertan segítségével tárgyalhatjuk. Ez a közös módszertan a neopositivista tudományfilozófia volt, amely – igencsak leegyszerűsítően fogalmazva – minden érdekes kérdést felosztott a megfigyelhetővel kapcsolatos empirikus kérdések és a tudomány nyelvvel kapcsolatos „metakérdések” világára. A tudomány egész építkezését úgy képzelte azonban el, hogy abban a racionalista hagyományból örökölt formális mozzanatok (hogyan kell felépíteni megfigyelési elemekből egy zárt rendszert) és az empirikus hagyományokból örökölt tapasztalatos-induktív mozzanatok egyaránt helyet kapjanak. Ahogy S. Stevens (1936), a mozgalom egyik legfontosabb pszichológiai interpretátora William Jamesre visszautalva megfogalmazza: ebben a mozgalomban az empirikus hagyomány kecskegidái és a racionalista hagyomány bányái megférnek egymással. Mai szemmel fontos felismerünk, hogy a közösnek érzett elem ebben az első integrációban a közös *módszertan* volt. A spekulatív metafizikus filozófia elvész a formális tudományok és az empirikus tudományok világa között. Ezzel a kettősséggel tekinthetünk minden problémánkra, és így felismerhetjük a lényegi azonosságokat. Szükség van egy kilépésre a tudomány köznapiságából, ez azonban rendszerszerűleg nem lesz más, mint amit a hétköznapokban is csinálunk.⁴

Az ötvenes évektől megjelennek olyan „szupertudománynak” szánt dolgok, amelyek már nem a közös módszertanban keresik az azonosságot. Továbbra is hisznek azonban abban, hogy valami olyan közösséget találnak különböző területek között, mely nem egy új szeletet vág ki a világ rendjéből, hanem új rátekintést biztosít. Az egyik ilyen a *kibernetika* és az *információelmélet*. Ezek a szabályozás és a jelezés fogalmai segítségével látnak közösséget például a nyilvánvaló társadalmi jelenségek, mint a piaci szabályozás mechanizmusai vagy a nyelvi közlés, és olyan elemi folyamatok között, mint mondjuk Wiener híres példája, a szobai termosztát hőszabályozó munkája, és, hogy egy radikálisabb példát tekintsünk, az idegrendszerben folyó hibacsökkentési visszajelzésen alapuló szabályozási folyamatok között. Hasonló volt ígéreteit és attitűdjét tekintve a *szemiotika* is, amely szintén nem egy új területet tárt fel, hanem a jelezést, annak jelenlétét mutatja meg a divattól kezdve az állati udvarlásokig. Talán annyi az eltérés, hogy a kibernetika, az információelmélet kiindulásában alapvetően a formális szemléletet kapcsolja össze a gépi szemlélettel. Gondoljunk csak arra az információelméletre, mely formális rendszerezésű elmélet a távközlés olyan gyakorlatias gépi problémáira, mint például a legolcsóbb vagy a megfejthetetlen kódolás, vagy például a telefonhuzalok átviteli kapacitása. Ezzel szemben a szemiotika sokkal inkább a biológiai tudományok és a humán tudományok, tehát két tapasztalati terület kombinációját próbálja meg, vagy a kettő között ingadozik. A humán tudományokból a fenomenologikus-hermeneutikus mozzanatot hozza be, hiszen ez áll a mögött, hogy mindent

tudunk jelként értelmezni (hogyan rekonstruálhatjuk, hogy miért van nyilvánvaló hatása viszonylag kicsi fizikai eseményeknek), s ugyanezt a fenomenologikus-hermeneutikus mozzanatot emeli be például az állati viselkedés elemzésébe mondjuk Sebeok Tamás (1984) a munkáiban.⁵

Az utóbbi 15 év egy hasonló szándékú, vagyis a tudomány önreflexióját ígérő, de mégsem filozófiává kárhozható ígéretes területe a *megismeréstudomány* vagy *kognitív tudomány*. Definíciót erre is nehéz lenne adni, mindenesetre egy sajátos szempontból hasonlít a kibernetikára vagy a szemiotikára: nem közös módszertant ígér, hanem számos, egymástól függetlenül fejlődő területen egy közös témára mutat rá. Mindenütt a legtágabb értelemben modellálásként felfogott megismerési folyamatokat keresi. Ezzel természetesen foglalkozik az ismeretelmélet, a logika, a nyelvészet, a pszichológia, a biológia, s természetesen azok a gépiesek is, akik a gépekből kiindulva kutakodnak a megismerés határai iránt (a mesterséges intelligenciakutatás, vagy legtágabban a számítástechnika). A megismeréstudomány egy picit más, mint tegyük fel a kibernetika volt. A kibernetika szinte leleplező igénytel mindenütt a szabályozásra mutatott rá, akárcsak a szemiotika a jelekre. A megismeréstudomány inkább a teljességet szeretné tükröként s igényként a kutatók elé tárni, mint figyelmeztetést. A megismerés tapasztalati kutatásával foglalkozó fejlődés-lélektanáz vagy kísérleti pszichológus számára azt mutatja meg, hogy a megismerési rendszereknek kell legyen egy formális jellemzésük is. Például ismernünk kell a logikát ahhoz, hogy tisztázzuk, milyen értelemben és milyen feltételek mellett miféle logikát követ az emberi gondolkodás különböző életkorokban. A formális kutató, például az elméleti nyelvész számára mindez a tapasztalati megalapozás igényét hordozza, azt, hogy a kompetencia-modellként értelmezett rendszernek mindig kell legyen valamilyen implementációja gépekben, emberekben vagy valamiféle biológiai rendszerekben. Egyszóval a megismeréstudomány nem elégszik meg azzal, hogy mindenütt felismerje a megismerést. Céljának azt tartja, hogy mindegyik részdíszciplínát emlékeztesse a másikból származó adalékokra és feladatokra, arra, hogy – miként egyik legkiválóbb képviselője, David Marr megfogalmazta a látásméletben – minden megismerésnek különböző szintű elemzési feladatai vannak. Van egy formális szintű (ahogy Marr fogalmaz, egy komputációs szintű) elemzés, ez felel meg a filozófus fogalmi elemzésének, de a nyelvész kompetencia-modelljének vagy a matematikai és logikai struktúráknak is, melyekre megismerési rendszereink irányulnak. Dennett felfogásában az emberi megismerésre ez a laikus, naiv elméletek szintje. Van azután egy Marr által algoritmikusnak nevezett szint, ez felel meg a kísérleti pszichológia vagy a fejlődés-lélektan, vagy a fajok és szervezetek szintjén gondolkodó biológia szintjének, s végül van egy implementációs szintje a gépek világában, ez a tényleges végrehajtás szintje; más területeken ez felel meg a neurofiziológiai mechanizmusoknak, a természetes szelekció zsákutcákkal teli tényleges menetének és így tovább.⁶

VÁLTÁS A MODELLÁLÁSBAN A KÜLSŐRŐL A BELSŐ MODELLEKRE. A MENTALIZMUS IGÉZETE

A kötőjeles területek burjánzása közepette a kognitívizmusnak van egy sajátos jellemzője. Különösen világos ez akkor, ha összehasonlítjuk például a kibernetika annak idején volt ígéreteivel. A kibernetika a szabályozást állította előtérbe, és reprezentatív modelljei, azok a gondolati minták, amelyekkel a fiatal nemzedék bevezetést nyert a

kibernetikai szemléletbe, mindig a *külső, nyílt viselkedésre* vonatkoztak. Arra, hogy milyen szervomechanizmusok segítségével igazodik egy kar, legyen az akár egy élőlény karja vagy egy gépé, a perceptuális feltételekhez, a céltárgy helyéhez. Arra, hogyan változtatja meg viselkedését egy energiatermelő rendszer külső feltételek megváltozásai esetén és így tovább. A kognitív tudományok intímebb belső szemléletre váltanak át. Ebből a szempontból a kor gyermekei. Míg a kibernetika a viselkedéstanokkal oly mértékig összhangban levő neopozitivisták szemlélet, hogy úgy mondjam véghajtása volt, addig a kognitivisták felfogás azoknak a szakmai, szaktudományos, tapasztalati és társadalmi fordulatoknak a keretébe illeszkedik, amelyek (újra) felfedezik, hogy az élőlények viselkedése mindig ugyanolyan mértékben függvénye a belső paramétereknek, mint a külső ingerhelyzetnek. Azért hangsúlyozom azt, hogy újrafelfedezés, mert ezt már igen világosan látta a század első évtizedeiben nemcsak az alaklélektani mozgalom és Kurt Lewin, hanem például John Holt teleologikus behaviorizmusa, amely az állati ösztönös viselkedés, például a vándorlás elemzésében igen korán kiemelte a belső programokhoz, ha úgy tetszik modellekhez való illesztés problémáját, vagy Karl Bühler jeltani biológisztikus felfogása a gyermeki fejlődésről és a természetes nyelvről.

A befelé fordulás, az „intimizálódás” kétféle dolgot jelent. Jelent a természettudományos szemléletének megfelelő váltást, a modelláló lény előtérbe helyezését. Ez határozottan megjelenik például az etológiában, de az 50-es évektől kezdve megjelenik a különböző emlékezet-felfogásokban is. Vegyünk csak egy példát, amely nagyon szemléletesen illusztrálja, miről van itt szó: a tanulás példáját. A hagyományos pszichológiai felfogás a tanulás elemzésekor a hangsúlyt a viselkedés megváltozására helyezte. Arra, hogy a külső körülmények, a viselkedés következményei hogyan hatnak vissza a viselkedés alakulására. Ezt szoktuk Thorndike nyomán az effektus törvényeként emlegetni. Az 50-es évek kibernetikus szemlélete az erre vonatkozó igen sok hagyományos pszichológiai felismerést könnyen be tudta illeszteni a visszajelentésen alapuló szabályozás problematikájába. Végig a nyílt viselkedés visszajelzésen alapuló igazodásának megváltozásáról lesz azonban szó. A tanulás lényege, ha formálisan tekintjük, egy hibaminimalizálási feladat.⁷

Érdekes módon az utóbbi évtized legavantgárdabb belső hangsúlyú tanulási koncepciói hasonló következtetésre jutnak. A konnekcionista neurális hálózatok tanulási teljesítményében szintén hibaminimalizálásról lesz szó, csak hogy ez a hibaminimalizálás már nem a valós viselkedésben történik, hanem konceptuális entitások, feltételezett elméleti elvont neuronok szintjén. A tanulás egyik alapformájában, az úgynevezett tanárral való tanulásban a tanulás lényege egy hibajel hatására a kimenő jelek olyan lépcsőzetes változtatása, ahol a hibajel hasonló módon minimumra csökkenne. A tanár nélküli tanulásnál, mely a perceptuális tanulás alapformájának felel meg, lényegében egy templát illesztés van, vagyis a tanuló absztrakt neuronhálózatának azt kell megtanulnia, hogy ugyanolyan izgalmi mintázatot eredményezzen, mint a bemenet. A két hálózat összehasonlítása hibajel-minimalizálást eredményez. A minimalizálás itt nem a nyílt viselkedésre, hanem reprezentációk közötti eltérés minimalizálására vonatkozik.⁸

Az intím belső gondolkodásmódra való váltás azonban nemcsak a természettudományoknak megfelelő átfordulást jelent a belső modellek irányába. Jelenti ugyanakkor a szó szoros értelmében vett mentalizmust is, annak újra feltámasztását. Valójában a kognitív tudományok egyik igen határozott és vezető irányzata, a modern generatív nyelvészet a transzparens, áttetsző rendszerek fogalmából indul ki, amikor új módon képzelet el a nyelv és minden megismerési rendszer reprezentációját. Ezek nemcsak abban az értelemben mentális belső modellek, hogy viselkedésünket irányítják, hanem abban a kartézianus értelemben is, hogy az emberi elme számára közvetlenül áttekinthetőek, tiszták és világosak,

intuíciónk számára megismerhetőek. Az előbbi gondolatmenetet követve ez a mentalizmus azért ígéretes, mert abban hisz, hogy az elvont leírás, az absztrakciók megismerése (Dennett) nem igényli a hagyományos tapasztalati tudományok módszertanát. Közvetlenül adottak bizonyos összefüggések, amelyek azonnal egy formális modell, komputációs jellemzés részévé válnak. Ez a mentalizmus sok szempontból természetesen illúzió. Korántsem biztos és valószínű szociológiailag, hogy a megismerés számára saját tevékenységünk egy ténylegesen áttetsző rendszer lenne. Mikor azt mondom, hogy a tényleges szociológia nem ezt mutatja, arra gondolok, hogy még a legfejlettebb mentálisztikus hagyományok területén, a generatív nyelvtan legkidolgozottabb fejezeteiben, mondjuk a mondattan modern elméletében is a kutatók igazából csak látszat-intuícóra építenek. Egymással feleselgetve tisztázzák, hogy melyek azok a mondatok, amelyek modellálása valami speciálisat nyújt az éppen érvényes elmélet számára. Valójában sokszor az az ember érzése, hogy az igen erős formális igényt tüntetik úgy fel, mintha az közvetlenül mentálisztikus intuíción alapulna.

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS REPREZENTÁCIÓ, MINT A METATUDOMÁNYOK KERETEI

Nem érdektelen ebből a szempontból felfigyelni arra, hogy ez a magát új átfogó metatudományként ajánlgató kognitív vállalkozás is meglehetősen megosztott. Megosztottságának számos változata van, ezek mindegyikére reménytelen lenne kitérni. Természetesen vannak változatai aszerint, hogy a formális, az empirikus és a spekulatív mozzanatok közül melyiket helyezik előtérbe, illetve, hogy miközben az egyikre támaszkodnak, azt hirdetik, hogy a másikat teszik. A formális pólusra támaszkodnak például, de ezt empirikusnak állítják be, és így tovább. Érdekes azonban magánál a nyelv problémájánál maradvá rámutatni arra, hogy kettősségeink világossá tettek egy olyan szétválást, amely tulajdonképpen az európai gondolkodási hagyomány régi filozofikus megosztása. Szokványosan éppenséggel az információelméleti, valamint részben a szemiotikai metatudományok keretében úgy szoktuk érezni, hogy a jelek és a kommunikáció előtérbe helyezése ugyanazt jelenti. Nyelvről nem beszélhetünk kommunikáció nélkül, miként jelekről sem beszélhetünk kommunikáció nélkül. Először a 70-es évek közepén, kifejezetten a nyelvre vonatkozóan vált nyilvánvalóvá Noam Chomsky és John Searle híres vitájában a beszédaktusok jellegéről, hogy itt korántsincs egyetértés. Chomsky nagyon határozottan kiállt amellett, hogy nem minden nyelvhasználatnak van s kell közvetlen pragmatikus kommunikációs szerepe legyen. Igen sokszor beszélünk úgy, hogy ez valójában csak megjelenítő szerepű, senkinek és semmiért nem szól. Searle természetesen a praktikus, pragmatikus oldalt védte ezzel szemben, azt, hogy nyelv nem is létezhet a használat kontextusán kívül, csakis a társakon, a másokon, partnereken keresztül való, ha úgy tetszik a jel a jel-befogadót is állandóan implikálja logikailag ebben a tradícióban.⁹

Ez a kettősség azóta meglehetősen kitágult formában is megfogalmazásra került mármár, többek között Chomsky munkáiban is, de a megismeréstudomány olyan tágabb elméletíróinál is, mint Jerry Fodor, határozottan megfogalmazódott a nyelv mint reprezentációs eszköz doktrínája. E felfogás szerint a nyelv elsődleges funkciója nem a kommunikáció, hanem valamiféle belső „gondolati edényrendszer” kialakítása (Fodor egyik megfogalmazásában ez a „gondolat nyelve” koncepció). A kommunikáció ehhez képest másodlagos és ráépült funkció lenne. Érinti ez a vita a nyelv keletkezésére vonatkozó részben

szaktudományos, részben spekulatív megfontolásokat is. Kialakultak ugyanis olyan felfogások is, amelyek azt állítják előtérbe, hogy tulajdonképpen az emberi nyelv kialakulásakor a reprezentációs funkció akár évmilliókkal is megelőzhette a kommunikációs funkciót. Az általunk ismert szekvenciális nyelv, amely természetesen a hangképző rendszerek és a nekik megfelelő idegrendszeri struktúrák hosszú fejlődését feltételezné, csak másodlagos fejlemény, és ezt jóval megelőzhette az a közös képviselési rendszer, amely látványok, hangok és mozdulatok világát tudja egymásra leképezni. Ha úgy tetszik egy wittgensteini privát nyelv, egy reprezentációs belvilág előzi meg Fodornál mint logikai feltétel, a spekuláló antropológusoknál pedig mint empirikus feltétel a tényleges jelhasználatot. Ez a felfogás radikálisan szemben áll azzal a hagyományosabbnak érzett gondolatmenettel, mely szerint a nyelv formálja az emberi gondolkodást, a társak világában válunk magunkká és így tovább.¹⁰

Mindez azt akarja sugallni, hogy miközben a megismeréstudomány ártatlan rendező-elvek, közös gondolkodásmód ígéretének állítja be magát, saját maga a különböző területek keresztbe-beszélésének elősegítését szorgalmazva olyan újabb diskurzusfelületeket hoz létre, amelyek igen határozottan megkérdőjelezzik, hogy itt pusztán valamilyen semleges új beszédmódról lenne szó. A kognitív szemlélet hagyományosabb kérdések új artikulációját tudja biztosítani. Itt a hagyományos kérdés természetesen az, hogy van-e gondolkodás nyelv nélkül, szükséges-e a nyelv a gondolkodás kialakulásához, vagy fordítva, a gondolkodás hozza létre, vagy legalább is alapozza meg s tölti fel valamiféle tartalommal (ahogy Hernád István fogalmazná, horgonyozza le valahová) a nyelvet.

ELTÁVOLÍTANAK-E AZ ÚJ DIVATOK A HAGYOMÁNYOS DISZCIPLÍNÁKTÓL?

Termetesen mi is korunk gyermekei vagyunk. Bár magam szívesen beszélek lelkesen a kognitív tudományról, mint új integratív felületről, amely, mint a példa illusztrálni volt hivatott, új módon artikulálhat régi kérdéseket. Ugyanakkor kívülről jól látom, hogy részben ez is divat, amelynek ugyanolyan sorsa lehet, mint ami integratív szerepét illetően, mondjuk, az információelmélettel, a kibernetikával vagy a szemiotikával történt. A kérdés nem is ez. A tudomány fejlődése, mert én avított módon hiszek annak (akárcsak más dolgoknak) a fejlődésében, el fogja dönteni, hogy mi az, amit a gondolkodás fegyelmét hagyományosan kialakító diszciplínák keretébe integrál. Az érdekes kérdés inkább az, hogy eközben az igazán mérvadó központokban és az igazán komoly embereknél felmerül-e az a veszély, hogy a kötőjeles új területek túltengése eltávolítja őket a klasszikus diszciplínáktól. Valójában én ezt mű-veszélynek érzem. Véleményem szerint ezek a kötőjeles területek, minél több a kötőjel, annál inkább alkalmasak arra, hogy újra előtérbe állítsanak két elfeledett 19. századi mozzanatot a valóságos tudományművelők élet-meghatározó szociológiai paramétereiben. Az egyik az, hogy a világ természetesen nem úgy szabdalt, ahogy azt az akadémiai rubrikák szeretnék. A világban a kérdések, ha nem is dialektikusak, de igen sokrétűek. A beszéd például egyszerre kell a fizikai akusztika, a biofizika, az eszközös fonetika, a neurofiziológia, a nyelvészet és a szemiotika témája legyen, nem is beszélve a mesterséges intelligenciakutatásról. A kötőjeles területek komplexitási figyelmeztető karók számunkra, másrészt visszacsempészései a filozófiának. Mindannyian egy valós szociális keretben élünk. Ebben a szociális keretben bizony a filozófia

meglehetősen szalonképtelen dologgá vált, a sok-sok kötőjeles, s az egyes diszciplínákon túllépni akaró super- vagy meta-tudomány valójában annyit tesz, hogy figyelmeztet minket az elméleti, a koncepcionális és a spekulatív megfontolások állandó figyelembevételére. Ebben az értelemben, ha nem is szívesen mondanám azt, hogy filozófiapótlék, valamiféle filozófia-rávezetőként szolgál, újra visszavisz a filozofikus megfontolásokhoz.

Miért mondom minderről azt, hogy csak látszólag újdonság s a 19. századi jellemzők visszahozatala? Dolgozatom elején említettem például Helmholtz nevét. Helmholtz jellegzetes példája annak a 19. századi tudományosságnak, amely nagyon realiztikus megválaszolható kérdésekből indul ki: hogyan látjuk a színeket, a mélységet és így tovább, ugyanakkor ezek megválaszolásánál állandóan figyelembe veszi azokat a végső világmépi problémákat, amelyeket klasszikus szocializációja során szem előtt tartott. Egy olyan szocializációról volt ott ugyanis szó, ahol a természettudományos képzés kéz a kézben haladt a filozófiai modellezéssel. A másik jellemzője ezeknek a 19. századi hősöknek, hogy mai szemmel meghökkentően sokféle dologgal foglalkoztak. Nem lehetünk természetesen valódi polihisztorok az ő értelmükben. Nem tudunk egyszerre hozzászólni a zeneelmülethez, a szintanhoz és az energia-megmaradáshoz, nem is beszélve a bor forrásának okairól, vagy az idegingerület terjedési sebességéről és a szentükrözésről. Arra azonban igenis módunk és szükségünk van, és a kötőjeles diszciplínák erre emlékeztetnek, hogy legalább saját kis kérdéseinkben észrevegyük, megválaszolásukhoz, miközben egyre kevesebb dologról egyre többet tudunk, ez az egyre több bizony sok területről kell származzék, nem egyetlen egerlyukba való egyre mélyebb beágyazódás kell legyen.

JEGYZETEK

¹ Előadás a Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának konferenciáján, 1995. április 14-én. A konferencia témája: Abundancia a társadalomtudományokban. Ezen a szervezők, Szépe György és Horányi Özséb, akiknek ezúton is köszönöm a meghívást, azt értették, hogy a társadalomtudományok terén (is) nagy a tolongás, a sokadalom, a túltengés az új diszciplínák számában.

² A Platon-téma meglehetősen előtérben áll a mai kognitívizmusban. Első értelmezése az innátizmus mai felfogása szempontjából talán Weimer, W. B.: *Psycholinguistics and Plato's paradoxes of the Meno*. *American Psychologist*, 1973, 28, 15–33. A neurobiológus J. P. Changeux és a matematikus A. Connes vitakönyve (*Matière à penser*. Párizs: Jacob, 1989) az epigenetikus innátizmus és a „tisztá” platonizmus vitája a matematika eredetére nézve. Az örökség igazi természetéhez még Hubert L. Dreyfus is hozzászólott (*Socratic and Platonic sources of cognitivism*. In: Smith, J. C. szerk.: *Historical foundations of cognitive science*. Dordrecht: Kluwer, 1990, 1–17). Filozófiatörténeti elhelyezésére Marton Péter: A zsibbasztó rája fogságából. (Interpretációs kísérlet Platon Menónjáról.) *Gond*, 1992, 1, No. 2, 36–58.

³ Mach, E.: *Az érzetek elemzése*. Budapest: Franklin, 1927. Mill értelmezésére a mai pszichológia fogalmi keretében lásd Györi Miklós: Pozitívizmus és lélektani antiredukcionizmus. *Pszichológia*, 1995, 15, 391–405.

⁴ A tudományok tudománya mozgalom jellemzésére legjobb forrás az Altrichter Ferenc szerkesztette kötet: *A Bécsi Kör filozófiája*. (Budapest: Gondolat, 1972). Forrai Gábor könyve (*Rudolf Carnap*. Budapest: Kossuth, 1984) is jó forrás. A hivatkozott írás: Stevens, S. S.: Psychology and the science of science. *Psychological Bulletin*, 1939, 36, 221–263.

⁵ A szemléletet jól mutató munkák: Ashby, R. S.: *Bevezetés a kibernetikába*. Budapest: Akadémiai, 1972.; Horányi Özséb és Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat, 1975.; Sebeok T.: *A művészet előfokai*. Budapest: Akadémiai, 1984.

⁶ A megismeréstudomány említett kérdéseiről néhány korábbi írásom: Pléh Csaba: Szükséglet vagy divat: A megismeréstudományról *BUKSZ*, 1991, 3, 227–235; Pléh Csaba: A szimbólumfeldolgozó gondolkodásmód és a szimbólumfogalom változatai/változásai. In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): „*Jelbeszéd az életünk*”: *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest: Osiris–Századvég, 1995, 149–171. Marról: Kovács Ilona: Egy tudományos vízió. (David Marról) *Pszichológia*, 11, 77–125. Dennett említett munkája: Dennett, D.: *The intentional stance*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987.

⁷ Az említett klasszikus források átfogó elemzését adja Harkai Schiller Pál: *A lélektan feladata*. Budapest: MTA, 1940.

⁸ A hibamimalizációs tanulás „belső” modelljeire a konnekcionizmus az alappélda. McClelland, J. L.–Rumelhart, D. E. (1986) *Parallel distributed processing. Vol. 1 and 2*. Cambridge, Mass.: MIT Press

⁹ A vita: Searle, J.: Chomsky's revolution in linguistics. *The New York Review of Books*, 1972. június 29. 16–24. Chomsky válasza: Chomsky, N.: *Reflections on language*. New York: Pantheon Books, 1976.

¹⁰ Chomsky felfogásának ilyen irányú részletes kifejtése: Chomsky, N.: *Rules and representations*. New York: Columbia University Press. Fodor felfogásának néhány újabb kifejtése: Fodor, J. A.: *Psychosemantics*, MIT Press, 1977.; *The theory of content*. MIT Press, 1990. Az említett antropológiai felfogás: Wilkins, W. K. és Wakefield, J.: Brain evolution and neurolinguistic preconditions. *Behavioral and Brain Sciences*, 1995, 18, 161–182.

CONTENTS

- Heller, Mária–Ágnes Rényi: A SOCIOLOGICAL MODEL
OF PUBLIC COMMUNICATION
- Varga, Károly: WHAT IS A “SPIRAL STAIRCASE”?
- Gálík, Mihály: AMERICAN VERSUS EUROPEAN WAYS
IN THE DEVELOPMENT OF RADIO BROADCAST
- Terestyéni, Tamás–Mária Vásárhelyi: NEWS AND OPINION:
SOME CONTROVERSIES IN THE HUNGARIAN PRESS AND MEDIA
- Birk, Zoltán: THE SOCIAL MEANING OF THE CHANGE
OF STREET NAMES
- Szakáts, Mara: SOCIAL AND CULTURAL IDENTITY OF HUNGARIANS
TRANSMIGRATED FROM ROMANIA TO HUNGARY
- Tölgyesi, János: MICRO-TELEVISION: A NEW
COMMUNICATION FORM ON THE INTERNET
- Pléh, Csaba: EMPIRICAL SCIENCES, PHILOSOPHY, AND “ORDERING
SCIENCES”: CHANGING FASHIONS AND REAL CLAIMS

149 Ft